

✓
БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

№ 8194

СЕРІАЛ

**З БІБЛІОТЕКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА**

імені

ШЕВЧЕНКА

У ЛЬВОВІ

Ч.

8194

Альф. снис. 100. вид.
1949 Г. СССР

Aug. 21

Aug 21

of 1950

T3(2YK)461-535

Aug 20 1949

86
8194

8194.

11.923.

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Науковий

Виговський і Юрій Хмельницький.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ.

Написав Василь Герасимчук.

I. Упадок Виговського.

А яко кождїй на мене по всѣ тїе часи наступаючїй потѣхи не отнесль, такъ маю моцную во всемогущаго Бога надѣю, и теперь десницы своее не отдалишь отъ мене и всѣхъ при мнѣ застаючихъ.¹⁾

Таке між иньшим писав Виговський в своїм листї до перяславського полковника, Тимотея Цицюри, по зрадї сього останнього і по розбудженю повстаня на Україні. Тї самї слова можна прикласти й до головного його ворога — Москви.

Дуже добре здавав собі Виговський справу з зовсїм неукраїних плянів Москви що-до України, і нераз тяжко відчув її залїзну руку на собі. Тож не дивно, що почав уживати всїх способів і всїх сил, щоби завчасу вбити се небезпечне лихо і змусити московське правительство до инакшого трактованя українських гетьманів, до приверненя иньших відносин. Останнї роки його житя — се безупинна борба з Москвою; хоч нераз наслїдком неприхильних обставин доривочна, але ведена з енертїєю і консеквентно.

Певно, що протекция Москви, так йому, як і попередникови — могла видавати ся імпозантною, одначе окупація України

Студия ся вийшла з семінарїйної працї предложенї мною на історичнїм семінарі проф. М. Грушевського в львівськїм університетї, переробленї потїм по вказївкам Вп. професора і в новїй редакцїї також предложенї на тїм же семінарі. Вважаю отже своїм обовязком зложити Впв. професору найсердечнїйшу подяку за його вказївки та поміч, удїлену при сїй моїй роботї.

¹⁾ Акты относящиеся къ истории Южной и Западной России, т. VII, ч. 99, ст. 310.

Львівська державна наукова бібліотека
№ 6863

не могла їм усміхати ся. Не можна було не предвидіти, що при таких зовсім супротивних змаганнях до спокійної злагоди не прийде, — мусить прийти до оружно́ї розправи, і вона доперва рішить на будучність: — або побідою наситить мстивість Виговського (а він був мстивий), його змагання, і затвердить волю України, або халепою зарисуює якусь иньшу невизначну перспективу. Без сумніву, що хоч добре лічив ся з обставинами, иньшої евентуальности мабуть не припускав. Ледви чи міг подумати, що побіда тільки його самого повалить — а так власне стало ся.

День 28 червня 1659 р. випав на його користь. Велике московське військо потерпіло під Конотопом страшний погром: коло 30.000 війська, цвіт московської кінноти, що в р. 1654 і 1655 робили щасливі походи, лягли на побовищі; много князів дістало ся в неволю, а з ними двох князів, підкомendanтів Семен Пожарский і Семен Львов.¹⁾ Так то, — каже український літописець, згадуючи одну з многих кривд — відозвали ся йому невинні срібнянські ельози.²⁾

Вже ніколи по сім, каже Соловйов, московський цар не був в змозі вивести в поле такого сильного війська. Удар був тим тяжший, що наступив зовсім несподівано. Ще недавно Долгорукий привів до Москви полоненого литовського гетьмана, недавно оповідано про торжества Хованского на Литві, а тепер Трубецкой, на якого покладано найбільші надії — „мужь благовѣрный и изыщный, въ воинствѣ щастливый и недругамъ страшный“ згубив таке велике військо! Конотопський погром зробив страшне вражине. По здобутю стількох городів, по занятю столиці Литви, царський город задрожав за свою цілість; в серпни, на царський приказ, люди всіх чинів спішили до земляних робіт і твердили Москву. Сам цар з боярами часто наглядав над роботами; поблизькі люде з родинами і всіма достатками збігались до Москви і ходили поголоски, що цар виїде за Волгу, за Ярослав.³⁾

І справді сей факт міг би бути для історії України хвилею великої ваги; треба йно було його як слід використати. Здаєть ся, що зі зручним вихіснуванем сеї побіди могла-б для України засьвітати нова доба: пірвавши з Московщиною могла

¹⁾ Соловьевъ, Исторія Россіи, т. XI, ст. 63 і Акты Юж.-зап. Россіи, т. IV, ст. 238.

²⁾ Літопись Самойла Величка, т. I, ст. 272.

³⁾ Соловьевъ, Исторія Россіи, т. XI, ст. 65.

би від тепер раз на все звільнитись від її централістичних претенсій і пожити яснійшим життям. Та на жаль нещасте, яке раз в раз переслідувало Виговського, положило кінець всім його змаганням. Тут нараз рвуться в його руках до тепер досить щасливо ткані нитки: Конотопська перемога — це кульмінаційний вершок в гетьманованню Івана Виговського, а за ним — бездонна пропасть для України й її гетьмана.

Як сказано, вся біда була в тім, що діла не доведено до кінця. Недобитки великої армії по кількохденній облозі, з великим трудом і стратами серед штурмів Козаків і Татар якось перебилися до Путивля, і немогучи вже даліше поступати розсілися по сім боці Сейму, між болотами, на досить недогіднім місці, за десять верст до міста.¹⁾ Тут знов була незрівняна нагода покінчити діло, та дарма — Виговський запровадивши з союзним військом їх гет, кидає дальшу облогу московських воевод і вертає на Україну. Даремно допрошувалися Поляки, які з Андрієм Потоцьким взяли участь в сій кампанії, і інші, що були в наймі, аби гетьман ішов в глибину Росії, бажаючи пімститись за схопленого Хованським в Вільні литовського гетьмана Іонсевського; даремно наклонював його і хан до цього.²⁾

Справді сей крок Виговського, єя його нерішучість на перший погляд може здаватися дивною. Яка була причина такого звороту?

Сам гетьман дипломатично укриваючи свою слабу сторону, показував міну, що лише на се підняв оруже, аби вигнати з українських міст російське військо, що чинило Українцям зло, а зовсім не хоче воювати з царем. Але правдоподібно —

¹⁾ Акты Юж. Россіи т. IV, ст. 238—239. Про всі акції Трубецького на Україні почавши від січня аж до кінця листопада маємо дуже докладну реляцію того-ж самого воеводи до Москви — обіймає вона сторони від 219—276 і носить титул: „Статейный списокъ бытности въ Южнѣй Русѣ бояръ князя Алексѣя Трубецького, Василья Шереметева, окольничаго князя Григорія Ромодановскаго і пр., съ царскими войсками посланныхъ въ Южнюю Русь для успокоенія въ ней раздоровъ и междоусобія при отпаденіи отъ московскаго царя гетмана Ивана Виговскаго для избранія въ Переяславль гетманомъ Юрія Хмельницкаго и приведенія опять къ присягѣ царю всѣхъ южнорусскихъ жителей, на основаніи новыхъ договорныхъ статей“. Се найважнѣше жере до всіх випадків на Україні за весь той час.

²⁾ Annalium Poloniae Climacteres a Kochovo Kochowski, т. II, ст. 381; Historia panowania Jana Kazimierza, т. II, ст. 26.

як здогадував ся ще сучасний польський історик — Виговський не вірив козакам і побоював ся, аби не вибрали на Україні иньшого гетьмана, коли-б він за далеко віддалив ся від України.¹⁾ Не в чім иньшій, як власне в тім лежить вся річ: за плечима Виговського підняла знов голову якийсь час пририта опозиція; на Лівобережю повстав цілий ряд міст, що перёдше держали московську сторону, і з якими Виговський ще сеї зими вів таку кроваву боротьбу. Сей отже непожаданий для гетьмана рух відвернув його від розпочатого діла і змусив вернути ся назад на Україну. Збудили же його московські воеводи, а Трубецкой, якому він видав ся єдиним ратунком в сій прикрій ситуації, старав ся всіма силами ще більше розярити та попирав невдоволених. Ще того самого дня як прибув під Сейм (4 липня), порозсилав він до українських міст — до Ромна, Лохвиці, Полтави, Черкаської Груні, до Гадяча універсали, і ними звивав людність України до вірности і витревалости; повідомляв, що „они, бояринь и воеводи, отъ Конотопа уступили къ рѣцѣ Семи на время, и тѣхъ бы городовъ всякіе жители ни въ какое розмышление не приходили и, по прежнему своему обѣщанію, великому государю служили вѣрно и въ правдѣ своей стояли крѣпко безъ всякого сумнительства; а измѣнника Ивашка Виговского и ево совѣтниковъ, такихъ же измѣнниковъ, ни въ чемъ не слушали и ни на какіе ихъ прелести не прельщались; а великій государь пожалуетъ ихъ, неприятелемъ ихъ видать и отступитца отъ нихъ николи не велить“²⁾ а кілька днів пізнійше (11 липня), коли вже Виговський появив ся під тими городами з військом, Трубецкой вислав вдруге листи — рівнож того самого змісту.³⁾

Не дуже то було Виговському до ладу кидати облогу і спішити на Україну карати непокірних; взяв ся він спочатку до таких самих способів що і воеводи: яко законний гетьман, щоб не дати збадамутити народу, порозсилав також і зі своєї сторони універсали, чи там, як Москва їх називала „прелестные листы“. До нас доховав ся його лист до міста Константинова, писаний з табору під Путивлем, з датою д. 5 (15) липня. В ній гетьман поздоровляючи тамошню мійську раду і все поспільство, звіщає про свою велику побіду під Конотопом, як то він з со-

¹⁾ Annalium Poloniae Climacteres a Kochovo Kochowski, т. II, ст. 381; Historia panowania Jana Kazimierza, т. II, ст. 26.

²⁾ Акты Юж. Россіи, т. IV, ст. 239.

³⁾ Ibidem, ст. 240.

юзними військами і з ханом розбив московське військо, устелив ворожим трупом густо поля, а решту змусив з соромом втікати, і надіється на Бога, ще в коротці і з сіми покінчить. Просить Константиновців не давати причини до розливу крови, чого він вельми не бажає, і покинувши непотрібний упір повернути бя назад до згоди. „Что если учините, и до насъ и до всего войска добре возвратитесь, подлинно вамъ съ головы и волосъ не спадеть и о всемъ милостью нашею удовольствуемъ. Розумѣю либо тогда о томъ, что зѣло корыстуя въ волностяхъ кровавое набытіе, неже въ желѣзной Московской неволѣ, до насъ склоняйтеся и едино съ нами разумѣти и учинити похочете.¹⁾ Не було иньшої ради, як здати ся обом сторонам на рішення найважнішого чинника — народу. Крім того гетьман, щоби відвернути Москву від України, старав ся посварити її зі шведським королем і заходив ся пильно відорвати від воевод Безпалого з козаками. Посилав до них пять листів — але дармо.²⁾

Виговський — як виділиємо зі слів попереднього листу — мав намір вести облогу московських недобитків дальше, та московські універзали осягнути свою ціль. Повстанне міст і опозиції, попираної московськими воеводами і гарнізорами по декотрих містах, змусили його відступити від свого наміру.

Коло 7 липня гетьман кидає Путивль і вертаєть ся з частиною війська на Україну. На російській території полишилось мало що Козаків з більшим відділом орди³⁾; але вони, річ природна, вести дальшу облогу не були в стані і разом з Татарами кинули ся трома шляхами рабувати пограничні московські городи.⁴⁾ Чернігівський полковник по наказу гетьманським пішов під Бихів, а більша а може і переважна часть війська (30.000?) під проводом Данила Виговського і Андр. Потоцького поспішила ся під Київ.⁵⁾ Їх задачею було спинити київського воеводу Василя Борисовича Шереметева від грабіжливих нападів за околиці Києва та попробували здобути київську твердиню.⁶⁾ Скарби і всякі достатки з конотопського погрому дістав в надгороду за поміч хан, а трофеї відіслано до Польщі.⁷⁾ Тим

¹⁾ Акты Юж. Россіи, т. VII, ст. 301. ²⁾ Акты, т. XV, ст. 398 – 403.

³⁾ Акты Юж. Россіи, т. IV, ст. 340.

⁴⁾ Рукопись Мартина Голіньского в бібліотеці Оссолинських під т. „Pamiętnicza księga“, ч. 189, ст. 1132 – 1133. ⁵⁾ Ibidem.

⁶⁾ Памятники изданные временною коммисією для разбора древнихъ актовъ, т. III, ст. 361, вид. 1898 р. Historya panowania Jana Kazimierza, т. II, ст. 26. ⁷⁾ Рукопись бібл. Оссолинських ч. 189, ст. 1132 – 1133.

часом гетьман, покоровши міста думав вернутись назад і кінчити діло з Москвою. Маємо на се подекуди певні натяки.¹⁾ Збунтовані городи, як здаєть ся, піддавали ся добровільно, без опору; коли денеде робив ся опір, як прим. під Константиновом, то се діяло ся при помочи, або виключно лишень зі сторони московського війська, яке або було в місци, або прислалали воеводи з иньших міст.²⁾ Рішуча перемога над Москвою, поява гетьмана з великими військами, мусіли вплинути на невдоволенних — рад-не-рад мусіли угнути ся. Навіть такий непримирений ворог, аким був син Мартина, полтавський полковник, Кирик Пушкар, годив ся вже був піддати місто і в тій справі вів з Виговським через якогось ігумена Епіфанія переговори. Справа впала через се, що московський воевода Зиновев вилав сього чернця на його посередничій акції. Зараз арештовано Пушкаря і віддано під варту, а Полтавці вибрали нового полковника, прихильного Москві — Теодора Жученка.³⁾

Сателіт Трубецкого, наказний гетьман Безпалій в своїй чолобитній до царя каже, що Виговський повертаючи з під Конотопу всі городи на Посулю: як Ромни, Константинів, Глинсько, Лихвицю побрав обманом, всіх жителів з них перегнав на сей бік Дніпра, а городи, села і деревні повалив до решти.⁴⁾ Хоч такий поступок не неможливий сам по собі, і се перепроваджене Лівобережан було би доволі характеристичним фактом, та одначе мусимо брати сю звістку з певним застереженем.⁵⁾ Останнє місто,

¹⁾ Акты, т. IV, ст. 340; Акты, т. VII, 302. ²⁾ Акты, т. IV, ст. 340—341.

³⁾ Ibidem, ст. 340. Переговори з Пушкаром вів чигиринський полковник Герасим Каплонський через ігумена Епіфанія і його то мабуть заслуга, що Пушкар схилив ся був на сторону Виговського. Акты, т. VII, ст. 301—302. Рівнож писав до Пушкаря з під Голтви два рази хан Магмет Гирей і раз його ага. Хан піднимав ся посередничити в порозумінню з гетьманом, ручив за амнистию і за його добра, і радив післати до Каплонського людей для зложеня згоди. Акты, т. XV, ст. 407—411.

⁴⁾ Акты, т. VII, ст. 299. Лист до царя з д. 17 серпня 1659 р. Оповідать також про се в своїй реляції два післанці Трубецкого послані до Виговського в справі згоди — Іван Титон і Теодор Щелкин: Ibid., ст. 296. Иньші знов московські послы випущені Виговським д. 18 липня з під Ромен оповідали, що Ромни здались добровільно третього дня. Тільки се одно! місто спалено, а людей вивезено на другий бік Дніпра; але на нього, яко гніздо і пристановище опозиції з попереднього часу міг Виговський мати більше завзяте. Акты, т. XV, ст. 423. Трубецкой в своїй реляції (Акты, т. IV, ст. 224) не згадує про перепроваджене людности сіх міст на другий бік.

⁵⁾ Виговський підчас облоги Гадяча в своїм листі (Акты, т. VII, ст. 302) до Апостола, що не хотів йому піддати ся, перечесть, ніби то

під яке був підступив Виговський, то був Гадяч, що несповна рік тому був свідком нових політичних констеляцій, а тепер своїм опором розбив всі плани Виговського і попусував йому гру. Се місто завзято боронили полковники Апостол і Павло Єфремів, що тут з більшою силою Козаків і міщан засілись в твердині. Не зломилася їх опору ані тринадцятиденна прикра облога, ані приступи, ані вкінці навіть просьби гетьмана¹⁾; Гадячани — і то якось дивно — не хотіли навіть вірити, що попередні городи добровільно піддалися. Хоч як їм толкував Виговський, ставив свідків, і обіцявав помилене — нічого не помагало²⁾ — писали йому, що побоюються долі Миргорода за його непослух в зимі. Облягати далі і змусити їх до покори чи то голодом (а було там вже дуже прикро³⁾), чи нападами, гетьман не міг, бо обставини звели його справу на іншу дорогу. Аби здобути Гадяч треба було довшого часу, залоза, яка там сиділа, була доволі сильна — складалася з 4.500 самих Козаків та з 900 міщан, люда обізнаного добре в воєнних річах, а з Виговським було йно 3 полки (перейславський Тим. Цицюри, прилуцький Петра Дорошенка і миргородський Гр. Лісницького), в числі яких 6.000 люда, здається вже разом з 10 хоругвами польських добровольців.⁴⁾ Найбільшу підмогу давав ще хан, але він, як опісля побачимо мусів лишити гетьмана. По відході Татар не було що і думати навіть про облогу. Інше козацьке військо було деінде зайняте: Канлунський облягав Полтаву, також без успіху, і по уступленню Виговського з під Гадяча, потурбований Жученком мусів також

він Миргородців перегнав силоміць: „Пишете вы къ намъ, что хотѣли было вы намъ поддаться, однакожь опасаетесь, чтобъ вамъ тожь не было, какъ надъ Миргородомъ. Не вѣдомо ли вамъ самымъ добре, что Миргородцы, не хотячи въ большихъ жестокихъ страхованіяхъ отъ домовые своей воли заставать и шедши за Днѣпръ, сами добровольно мѣсто оставили“.

1) Акты, т. IV, ст. 344; Акты, т. VII, ст. 299.

2) Акты, т. VII, ст. 302.

3) Акты, т. VII, ст. 304; Лист Івана Безпалого до думного дяка Алмаза Івапова з д. 28 серпня 1659. „Въ Гадичѣ, — пише він — нужно, хлѣбомъ добрѣ голодно, и въ томъ краю два годы въ поляхъ предъ войнами хлѣба не пахано“.

4) Про облогу Гадяча оповідаєть більше в „Списку съ роспросныхъ рѣчей Путивельцовъ Івана Титова да Федора Щелкина“ (Акты, т. VII, ст. 295—296, і опісля в реляції послів Івана Безпалого в Москві (Акты, т. VII, ст. 296—297).

подати ся за Дніпро.¹⁾ Головна же армія з Данилом Виговським і Андрієм Потоцьким стояла під Київом і наглядала за Шереметевим, що користаючи з кожної хвили робив напади на сусідні міста і без помилованя все обертав в руїну²⁾. Затяжців, звербованих з Поляків, Німців, Сербів, Виговський порозміщував в північних городах: в Ніжині, Чернигові і в Борзні. Над всіми ними був поставлений регіментаром Юрий Немирич.

Найважнішою причиною, що спонукала Виговського залишити воєнну акцію на Задніпровю, покинути облогу Гадяча та вернути ся на сей бік і надала взагалі дальшим подіям иньший напрям, се, як вже натякнулисьмо, було розлучене Виговського з ханом, що дотепер найпильнійше та найенергічнійше попирав його інтерес. Московське правительство видаючи, що Виговський страшний для них в союзі з ханом і з Татар рекрутуєть ся властива його сила, почало старати ся конче їх якось роз'єднати. На вагу такого факту звертав увагу правительства вже передше визначний дипломат і політик Ордин Нащокин³⁾, а тепер в таким прикрім положеню ймилась Москва сеї справи всіма способами, і се її вдало ся. Зараз по конотопським погромі Трубецкой і Безпалій післали до Сірка на Січ наказ, аби він вчинив диверзію на татарські улуси. З Путивля знов вислали післанців до донських козаків з таким самим жаданнем, і ще раз до Сірка.⁴⁾ Маємо звістку, що таки підчас конотопської халени донські козаки бльокадували на човнах кримські прибережні міста, що більше — заглиблялись навіть в середину Криму на 50 верет і там рабували, брали полон і висвободжували своїх; добігали навіть до Синопу і околиць Царгороду.⁵⁾ Але то все ще не мало такого великого значіння і не зробило такого вражіння як похід Сірка. Підмовлений Трубецким і Шереметевим, що в тій справі пильно зносив ся з Січю⁶⁾, Сірко разом з Хмельницьким справді використав неприсутність хана, сильно поруїновав ногайські улуси і з немалою здобичю вернув ся домів.⁷⁾

1) Акты, т. VII, ст. 297.

2) Памятники изд. врем. ком. для разб. древ. актовъ, т. III, ст. 261—263.

3) Соловьевъ, Ист. Россіи, т. XI, ст. 67. 4) Акты, т. VII, ст. 298.

5) Соловьевъ, Ист. Россіи, т. XI, ст. 68.

6) Александръ Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 191.

7) Акты, т. VII, ст. 297 і 298.

Се вже вистарчило, щоб хан опустив Виговського: коли йно під Гадач до нього наспіла про се вістка, він зараз розпращав ся з гетьманом з повним невдоволенем подав ся до Криму. „Ты де меня призвалъ къ себѣ на помочь — казав хан на відході — а безъ него Черкасы ногайскіе улусы разоряють, и онъ Выговскоій довелъ ся было самъ срубленъ бытъ, толко де онъ ханъ пришолъ къ нему на помочь за щертью доброе дѣлать, а не худое“. ¹⁾ При Виговським віставив хан йно незначний відділ Татар з 4.000 чи з 2.000 люда. ²⁾ Недовго по відході хана, д. 2 серпня кинув і Виговський Гадач і повернув до Чигирина. ³⁾ „Ничего не здѣлавъ, съ стыдомъ изъ подъ Гадича, какъ зимою изъ подъ Зинкова отступилъ, и, сказывають языки, къ Днѣпру и за Днѣпръ къ Чигирину.“ ⁴⁾

З уступленем Виговського з Лівобережа став там всюди протав нього підіймати ся огонь — всі піднесли тепер смілівіше голову. Андрій Потоцкій, що був подальше від сього, бо під Київом, в своїм листі до короля з дня 4 серпня алярмує і просить як найскорше прислати драгонів і бодай до 3.000 піхоти. Вже там дістали звістку, що Сірко йде на Чигирин. „Zyczyłbym sobie sam — пише Потоцкій дальше — puścić przeciw niemu w polu y zatłumić ten ogień, bo pewnie Kozacy nie zatłumia, tylko chyba Tatarowie a my“. ⁵⁾ Та на біду у Потоцкого не було на стільки війська, аби з ним можна було щось вчинити, а Татар не було на місци: одні пішли в Крим, а частина бушувала в курській і по иньших країнах, палячи і руйнуючи добро, а живе забираючи з собою в полон. ⁶⁾ Данило Виговський хотів взяти з під Київа часть війська і йти ратувати гетьманиху, а в Смілій свою жінку, одначе треба було побоювати ся, щоб з його відходом білоцерківський полк не перейшов на московську сторону, або щоб Шереметев, взявши Білу-Церкву, не викликав серед поспільства по сім боці яких

¹⁾ Акты, т. VII, ст. 299.

²⁾ Ibidem, ст. 296 і 298.

³⁾ Акты, т. IV, ст. 244.

⁴⁾ Акты, т. VII, ст. 299.

⁵⁾ Памятники изд. врем. ком. для разб. древ. актовъ, т. III, ст. 363: Лист Андр. Потоцкого до короля з табору на Рудці д. 4 августа 1659 р.

⁶⁾ Акты, т. IV, ст. 240.

нових заворушень.¹⁾ Положене гетьмана ставалось чим раз грізнійше, — до тепер придушване невдоволення стало прибирати чим раз острійші форми; нарід, Січ і многі з полковників ненавиділи його зі всеї душі і всім їм з ріжних причин гетьманська політика була осоружною. Довга війна, піднята против волі народа і по його міркованню ведена радше на користь його споконвічних ворогів, ніж в його інтересі, крім руїни нічого не давала, була вона піднята — так здавалося — майже виключно лише для інтересів гетьмана і старшини, а на них нарід перестав вже дивити ся, як на своїх опікунів і репрезентантів. По Україні ляда ся кров: одні були за Виговським, другі за Москвою; раз Виговський здобував міста і метив ся за віроломність, потім слідом відбирала міста Москва і ще з більшою лютостю відплачувала ся невинним. Не добре дивив ся нарід на се, що по усуненю московських воєвод гетьман порозміщував ретіменти зтяжного війська, по найбільшій часті самих Поляків: все то нагадувало йому незабуту ще кроваву минувшину і в тім добачали поворот до давнього. Тай Татари, що такими масами спроваджував Виговський, також не здержувались, аби не ткнутись добра союзників. То все було зброєю на гетьмана.

Та який там не був настрій народу неприхильний для гетьмана, він не дуже оглядав ся на нього: раховав бо більше на опору в козацькій старшині і на заграничних сусідів. Правда, кілька міст було в руках Москви, але все таки решта України була в його руках, а по містах гарнізони з наємним військом підтримували його власть і повагу. Повалити його було тим тяжше, що під Києвом стояла готова значна частина гетьманської армії, а в недозві брав ся він і сам там з'явити ся і конче здобути Київ²⁾. Здобувши його і вибивши ненавистного Шереметева Виговський думав скріпити тим свою позицію і направити захитане своє положення. Роспускаючи з під Гадяча полки, казав їм по трех тижнях знов зібрати ся і думав з ними йти на Київ; мав кінчити з Москвою і вигнати її з України.

Як видно з того, гетьман не доцінював як слід сеї грізної хвилі, не видів іще того нещастя, яке вже зависло над його головою. Не доцінювала ситуації і Москва. І хоч як її на тім залежало, щоби повалити Виговського, бо він її був дуже не на руку, і його непевна або ворожа політика, його енергічна, безупинна

¹⁾ Гляди передостанню нотку.

²⁾ Ibidem

акція сповняли московське правительство не аби якою тривоگو, одначе — хоч на Україні против гетьмана повітали противні вітри, то таки Трубецкой і инші воеводи не важили ся вступати на Україну й держали ся в резерві на пограничу. Бо навіть по царському указі з дня 16 августа наказувано їм відступити дальше на північ — укріпляти і зберігати „отъ Татаръ и Черкасъ великого государя украинные города“.¹⁾ Що більше, московське правительство уважало за відповідне попустити з тону і само подавало руку до згоди. Таки недовго по конотопській пригоді, бо д. 18 липня навязались вже обоіпільні зносини і обі сторони завели між собою кореспонденцію. Так цар як потім і Трубецкой оправдували ся в своїй грамоті до полковників д. 29 липня з тих непорозумінь, з конотопської стрічі, з руїни українських міст і попирання опозиції — як казав сей останній, — він зовсім не йшов для воєнної акції, а таки так на розговор, для заспокоєння усобиці; просив прислати до Путивля „двохъ или трехъ челоувѣкъ добрыхъ и знатныхъ для зложеня згоди.“²⁾

Розумієть ся, що на ті всі московські заяви не отягав ся і гетьман з відповідю. В своїх листах, відкидає він також починені йому закиди, мов би і він хотів провадити війну і бажав незгоди з Москвою; так само зі своєї сторони оправдував ся з конотопського конфлікту: „хто хотів, або хоче проливу християнської крови, то най вона спаде на його душу“.³⁾

На заяву-ж Трубецкого що до „сердечной любви“ і на ті всі оправдання з конотопської стрічи, позваляє собі Виговський з сарказмом поглузувати: „а-что вы пишете, что вы подъ Конотопъ не войною приходили есте, но для розговору и усмиренія домового междуособія, и то какая ваша правда? Въ Конотопѣ никакая свояволя и междуособіе не было; для чего было тамъ приступать? Да и Борзну есте вирубили, и людей въ полонъ поимали и съ того оправдати ся не можете, но тамъ будучіе люди не только вамъ причини никакіе давали, но и ратемъ вашимъ, которые прислали, не противиди ся“. Нагадав при тій нагоді Москві і її старі гріхи — попиране Пушкара і Ба-

¹⁾ Акты, т. IV, ст. 245.

²⁾ Акты, т. XV, ст. 414 - 418 і 427—431; Акты, т. VII, ст. 293—295 воеводський лист з під Путивля 1659 р., д. 7 серпня.

³⁾ Акты, т. VII, ст. 292—293, Лист Виговського до князя Ал. Трубецкого з д. 1 серпня 1659 р. У всіх їх кореспонденціях видимо одно і то саме: оправданне своїх власних поступків а складанне вини на другого. Ibidem, ст. 293—295. Так само Акты, т. XV, ст. 414—418.

рабаша. Згоди одначе не відкидав, але зажадав, щоб Москва, коли її хоче, прислала своїх відпоручників до Батурина, а не до Путивля.¹⁾ І власне в тім ні Москва, ні Виговський не хотіли поступити ся: обі сторони не могли ніби порозуміти ся що до місця і переговори розбили ся.²⁾ Властиво же причина була без сумніву в чім иньшій. Обі сторони мали за великі жадання: Москва по тенденції своєї політики, Виговський знову з консеквенції своїх попередних жадань і умови з Польщею. Тепер задля того, що уложив умову з Польщею, не міг трактувати з Москвою.

Одначе справи рішили ся в користь Москви і без того. Повну перемогу досягнуло висунене кандидатури на гетьманство Юрія Хмельницького і реакція викликана декотрими особами між українською людністю і козацькою старшиною, за співучастию і попертем московських воєвод, особливо головного їх махера на Україні — Шереметєва.

Вже торішний досвід поучив Москву, що не багато помагає висунене на контр-гетьмана якоїсь незначної, непопулярної особи. Отже Москва вивела тепер Україні перед очі покривдженого сина Богдана, властивого гетьмана, що до тепер за опікунським наказом Виговського набирал в Київ розуму. Не трудно було прихилити Хмельницького до сього трудного завдання; треба взяти на увагу лише розбуджену амбіцію і почуте дізнаної кривди з його сторони тай його доволі численної фамілії. Сьвітле і славне імя одідичене по батьку давало добру надію на успіх і поперте зі сторони України, а молодість, недосвідчене і слабість характеру давала Москві добру перспективу на переведене всіх своїх плянів за його плечима. Такий гетьман був для Москви прегарною фірмою, під якою вона, чи її прихильна партія могла мати вільну руку. Спонуканий своїми мотивами, кидає Юрій шкільну науку і виступає на військову арену. Щоб зробити військову рекламу, йде він під опікою. Сірка на татарські улуси — і добре справляєть ся.³⁾ В останніх днях серпня бачимо його вже в Суботові, а коло

¹⁾ Акты, т. VII, ст. 294.

²⁾ Як видно з листу Трубецького до Виговського з д. 7 серпня, був він рішучо против сього, щоб Москва мала слати своїх послів до Батурина; противно стояв міцно, щоб Виговський через своїх посланців просив у царя помилуваня і дарованя вини за провини. Акты, т. VII, ст. 294.

³⁾ Акты, т. VII, ст. 298. Противна партія вивела його на арену ще підчас походу Виговського на Трубецького. Вже тоді він наказував Запорожцям помагати Виговському. Акты, т. XV, ст. 383.

нього громадять ся військо.¹⁾ Юрий страшно був невдоволений на Виговського за поминенє його в гетьманьстві і за зрабованє батьківських скарбів.

Першими особами, що явно виступили против Виговського і проголосили боротьбу з ним і його політикою, а злуку з Москвою — були два протопопи: ніжинський Максим Филимонович, знаний з сердечної приязни до Шереметева і своєї добровільної кореспонденції до Москви, а другий — Семен Адамович, іченський протопоп, що доперва пізнійше зазначив ся своєю „благочинною“ роботою в нашій історії, а тепер ще підучував ся до своєї ролі.

Прилуцький полковник Федор Терещенко толкує зміну політичного напрямку виключно працею сих двох згаданих осіб: Вони то „насъ и прочихъ (полковників), всю Малую Россию, яко блудныхъ сыновъ, отъ истины уклонившихъ ся, подъ высокую и милостивую руку нашего царского пресвѣтлого величества привести тщались, чого имъ, яко истиннымъ рачителемъ соединения самъ Богъ есть свидѣтелемъ, и нынѣ сие дѣло благое, всему православному народу христіянскому приемное и радостное, ими отцами начатое, въ Переяславлѣ во свое совершение пришло“.²⁾ Так писав висше згаданий полковник до царя, просячи для Адамовича кілька деревень і млинів за услугу. Найскорше і найгарнійше пішов за їх радами, пѣлоскотаний надіями на гетьманську булаву переяславський полковник Тимофій Цицюра³⁾ і став першим і найревнійшим проповідником розбудженого ним повстаня і найвизначнійшим робітником для московської справи. Він притягнув і иньших за собою. В своїм листі до Шереметева з дня 12 серпня він вже повідомляє, що він тай ще иньших пять полковників хочуть дальше зіставати ся під Москвою, і що йому в тій справі тих пятох вже присягли і що він їздив до Трубецкого до Путивля для переговорів.⁴⁾ Шереметев, розумієт ся,

¹⁾ Акты, т. VII, ст. 298.

²⁾ Памятники изд. врем. ком. для разб. древ. актовъ, т. III, ст. 391—393; Барсуков підносить в тій справі спеціально заслуги Шереметева: „Въ тоже время — говоритъ він — въ самой Малороссіи Шереметевъ, пользуясь услугами личныхъ враговъ Выговскаго, успѣлъ согласить вѣрнѣе и объединить всѣхъ не сочувствовавшихъ польскимъ стремленіямъ Выговскаго. (Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 192).

³⁾ Лѣтопись Величка, т. II, ст. 59.

⁴⁾ Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 194.

заохочував до дальшої акції, а Трубецькому знову радив кинути зносини і переговори з Виговським і пригадував, як то минушого року Виговський мав його своїм з'їздом і переговорами, а опісля вихіснувавши довіре, надув його: „что не говорилъ, во всемъ солгалъ“. ¹⁾ Кілька днів опісля висилають вже задніпрянські полковники, кождий з осібна, послів до Трубецького з заявою вірности: 18 серпня висилає Золотаренко з Максимом, д. 23 серпня Цицюра і Яким Сомко з Переяслава, а з Гадяча Павло Єфремів. ²⁾

На разі се все, здаєть ся, діяло ся в тайні. Увага Виговського тоді була звернена на Київ. В його тодішнім положеню заволодіти Київом — в сїм лежав його ратунок. Київська твердня була для Москви найважнїйшим фортом і заняте сеї української столиці, названої одним паломником „справдїшним замком для московського царства“, розвязало би Виговському руки в його дальших плянах і викликало би без сумнїву ревнїйшу участь Польщі. ³⁾ Виговський розумів дуже красно значїне Кїїва і ще перед тим, весь час свого гетьманованя старав ся пильно вигнати звідти московську залогу і довгий час, з вїйською хїба певних перерв блокував сю фортецю. Пишучи до короля, вже по своїм упадку, складав він всю причину свого упадку і втрати України на задержанє Кїїва в руках Москви: „Москва для того потрапила заволодіти Україною, що Київ лишив ся в її руках ⁴⁾ Щоби отже вираговати себе з бїди, рїшив він в останнє попробувати щастя і заволодіти Київом.

Десь около 15 серпня в своїм листї до Трубецького Василь Бор. Шереметєв звїщав, що до Василькова прибув з Білої Церкви „судья войсковой Самойло Богдановъ, а съ нимъ Поляковъ и Венгровъ и Мультиянъ, и Волохъ, сказывають языки, шесть тысячъ; да и Даничка Выговскій съ Черкасы будутъ де въ Васильковъ вскорѣ, и хотятъ быть подъ Кїевъ напередъ гетмана Ивана; а и нынѣ изъ Василькова подъ Кїевъ подѣзды ежедневно, а Васильковъ отъ Кїева 36 верстъ. ⁵⁾ Про дальшу боротьбу під Кїївом і її вислїд ми не маємо певних звїсток: один Величко на день 22 серпня (1 вересня) визначає тене-

¹⁾ Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 194.

²⁾ Акты, т. IV, ст. 245—246.

³⁾ Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 195.

⁴⁾ Памятники, т. III, ст. 403.

⁵⁾ Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 194—195.

ральний бій Данила Виговського з Шереметевим, що мав закінчити ся повним погромом гетьманських війск.¹⁾ Одначе на його тверджене годі покладати: у нього весь час панованя Виговського сього дня під Київом генеральний бій. Одно певне, що Виговський в тім часі був в Чигирині, і коли Сірко йшов під Київ в поміч Шереметеву, гетьман, щоби сеї підпомочи не допустити, післав против нього якогось Тимоша, свого полковника (не Цицюру) для перейму. Сірко мав його розбити, але вже не пішов до Києва, а завернув ся назад на Запороже.²⁾ Здасть ся, під Київом до нічого поважнійшого не прийшло: сили Данила були за малі, аби ударити на сю фортецю, а сам гетьман ледви чи міг назбирати якихсь сил для скріплення свого брата. Шереметев в своїй дуже докладній реляції до Москви, писаній по дни 30 серпня (9 вересня) зовсім не згадує про погром Данила, а певно про таку подію не занехав би похвалити ся; підносить натомісь, що всі полковники по сім боці, вся козацька старшина і вся чернь міцно стоятъ за Виговським, і чванить ся, як то його відпоручники князь Борятінский і Чаадаєв, карали без ніякого опору непокірні місточка: Гоголів, Трипілля, Воронків, Стайки, Бишево, Бородянку і Горностаїпіль. „А під другі городи й села по обох берегах Дніпра ходили підполковники Скорняков-Пісарев і Шепельов. І милостю Божою і щастєм государя — доносив Шереметев — ті городи і місточка взяли, випалили і висікли.“³⁾ Данило Виговський на таке зовсім не реагував. Певно, що й ті полки, які були з ним, стали його лишати, розходити ся і перейшли на сторону Хмельницького.

Шереметев, пострахавши нарід такою руїною, щоби його відорвати ще більше від гетьмана, порозсилав по Україні против нього універзали, чи як він то називав „пространное увѣщаніє“. Вчисляє в них всі лукавства і „злочитрственні вимисли Івашка Виговского“, звиває нарід відступити і покинути „клятвопреступника и разорителя вѣры христіанскої“ і накликає вибрати иншого гетьмана. „Не годить ся — писав воввода — намъ и войску Запорожскому межъ себя кровь христіанскою проливати для ради одного измѣнника Івашка Виговского, потому, что мы отъ единой православної церкви и единой православної вѣры“. Православним христіянам

1) Лѣтопись Величка, т. I, ст. 377.

2) Акты, т. VII, ст. 297.

3) Акты, т. VII, ст. 311.

треба радше жити в купі і в згоді, а не проливати крови, не руйновати городи і міста.¹⁾

Його немилосердне поступоване з осадами, вірними гетьманови і порозсилані універзали дійсно знищили зовсім Виговського. Опозиція піднесла тепер явно бунт: полковники переяславський Цицюра, ніжинський Вас. Золотаренко, чернігівський Аникій Силич і ин. перекидають ся тепер явно на московську сторону. Дня 24 серпня присягнув офіціально перед московськими відпоручниками Тим. Цицюра, а опісля присягнули в Переяславі й иньші. Трубецький і Шереметєв стали всюди через своїх відпоручників відбирати по Україні від людей присягу вірности.²⁾ Та одначе на тім не покінчило ся. Цицюра дає приклад і кличе нищити всіх прихильників Виговського. Насамперед впорав ся сам зі всіми значнійшими родами, прихильниками Виговського. В самім Переяславі позахоплював їх підступом і без милосердія поубивав, а опісля знищив наємне військо. Слідом за його прикладом пішли иньші. Найбільшою ревностію визначив ся Золотаренко. Залоги, які Виговський поуміщував по містах — в Ніжині, Чернигові, в Переяславі і в иньших городах, вимордовано, а решту забрано в полон. Полягло понад 3.000 наємників, а між ними і головний їх регіментар Юрій Немирич, убитий селянами під Биковим.³⁾

Так в короткім часі не стало на Задніпровю і сліду по власті гетьмана, а за ним пішли і сьогобічні козаки, які до тепер найщирійше його попирали. Відпавши від Виговського стали громадити ся коло Юрія Хмельницького, одначе не важили ся отверто переходити на сторону Москви і стали чекати дальшого. Були се полковники: уманський Мих. Ханенко, паволоцький Ів. Богун, канівський Іван Лизогуб і білоцерківський наказний полковник Семен Половець.⁴⁾

Справа гетьмана була рішучо програна: за собою не мав нікого, а против себе всю Україну. Який був настроій супротив нього Українців, мав нагоду сам перекопати ся наглядно. Коли зібравши яких 500 Німців і Поляків, хотів підступити під Черкаси, його не пустили до городу, і Виговський подав ся до Корсуня.⁵⁾ Всюди по Україні заворушили ся козаки і загово-

1) Барсуковъ. Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 198—199.

2) Акты, т. VII, ст. 311—312; Акты, т. IV, ст. 246—247.

3) Ibidem. 4) Акты, т. VII, ст. 313.

5) Ibidem.

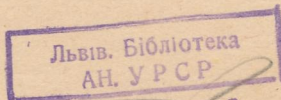
рили про новий вибір гетьмана. Була єдина кандидатура Юрія Хмельницького; коло 3 вересня він був коло Василькова, а коло нього збирали ся полки.¹⁾ Незадовго мала відбутися рада. Коли повірити словам пізнішого історика, то Подністриє і Забужане перші на раді в Брацлаві проголосили гетьманом Хмельницького.²⁾ Стоячи подальше і будучи більш об'єктивними обсерваторами всіх справ на Україні, могли вони бачити добре, що Виговський вже зійшов з політичної арени, і що трут йому з під ніг усунув ся.

Так то впало і скінчило ся гетьманованне Івана Виговського, а з ним, доведене на короткий час до факту українське князівство. Більше воно вже ніколи не зреалізовало ся, хоч були проби привернути його назад, хочби в ослабленій формі. А впало воно через ніщо иньше, як через незручне полагодженне соціального питання, через цілковите з'їгнорованне і поминенне найважнішого чинника — простого народу і зіпхненне його назад до такого становища, супротив якого передше весь нарід так рішучо запротестував. Впало воно і через те, що довелося його впроваджувати сьому чоловікови, котрий через незручну роботу в тім напрямку і без того зразив всіх против себе, а навіть і тих, що повинні були з ним за одно стати.

Більша частина українського простого народу бачила в гадяцькім трактаті не що иньшого як підданє України під Польщу і приверненє назад польського режіму, за який потекли на просторах України ріки крови. Нарід зраджений до своїх опікунів, до гетьманів, до козаків з роспуки тягнув до Москви, де — як то собі представляв — буде для нього краще і погідніше житє і де думав вже відпочати по тільких тяжких війнах і заверюхах по Україні. Москва старала ся його в тій вірі піддержати і сї його потяги попірати, а передовсім знищити у нього до решти довіре до гетьманів і козацької старшини і представляла при всякій нагоді контраст інтересів його і козаків. І в тім поводила ся по містецьки. — Шереметєв в своїм універсалі до народу виступаючи против Виговського представляє йому річ так, мовби вся політика Виговського служила виключно цілям самого гетьмана, ляцького запроданця,

¹⁾ Акты, т. VII, ст. 313.

²⁾ Ригельманъ, Лѣтописное повѣтствованіе о Малой Россіи, ст. 255.

11.923

а не його — всього народу. Тай се, очевидно, не був тільки одинокий факт.

Дивним натовість може нам здавати ся, що Виговського не поперла ві всіх його змаганнях козацька старшина? Таж він був заступником їх інтересів, сказавши правду — виконував се, чого вона хотіла. В своїм листі до Цицюри він їм, полковникам закидує просто нестійність: „ежели вамъ о тоє идетъ, жесмо ся королю еро милости поддали, азалижъ своимъ доми-словъ тоє учинилъ? азали не веѣсти на тоє призволяли? Паметайже (се відносить ся до Цицюри) на тоє, же не я вашими рядилъ полками, тилко вы на все мене радили, а я все на волю вашу здавалемъ“.¹⁾

На то все одначе дає відповідь сам гетьмам в своїх листах до короля і Станислава Потоцького. Головними причинами його упадку, по думці Виговського було: передусім ненависть ненавистних полковників до його начальства (особливо яко князя України), дальше — розбуджене Цицурою на Задніпрю повстанне, проголошенне кандидатури Юр. Хмельницького і вкінци підшепти Москви.²⁾

¹⁾ Акты, т. VII, ст. 310. Лист Виговського до Цицюри з дня 10 (20) вересня 1659 р. Спочатку по побіді над Трубецькім держали ся полковники Виговського ше досить щиро. В листі до Безпалого з д. 1 липня всі вони (тут навіть підписані) обстають за гетьманом і накликають його до зрвання з Москвою; обіцяють йому помилуванне і навіть відгрожують ся йому за непослух. Акты, т. XV, ст. 406. Те саме видимо в їх листі до царя: і тут виступають різко против поширання непокірних гетьманови царськими військами та роблять гіркі докори за спустошенне України: „любо войско запорожское не по едино время коруні польской противило ся, однако черезъ сколько сотъ лѣтъ не узнали такового въ краяхъ своихъ спустошенья, какое вынѣ отъ православныхъ ратей осмотрячи слезами обливати будетъ“. Коли не перестане дальший пролив, крови заявляють, що будуть бити ся за вільности і за гетьмана. Акты, т. XV, ст. 414—415. Одначе те солідарне поступованне полковників видимо йшо, доки гетьман потрапив їх удержати при собі.

²⁾ Памятники, т. III, ст. 370—371; тамже ст. 416—419 і вкінци више згаданий лист Виговського до Цицюри. Дивне, що Виговський якое замовчує про діяльність згаданих протопонів. Можливо, що не знав про неї, тому що вона була досить тиха і обмежена на вузкий круг: Максима Филимоновича на полк піжинський, а Адамовича на Ічю. Д. Ейнгори в „Очеркахъ изъ исторіи Малороссіи въ XVII в.“ ст. 132—133 признає заслугу привернення України під Москву, коли не виключно, то переважно діяльності сього першого. Коли по царськѣм наказі з д. 19 серпня Трубецькой видає наказ опустити Путивль і відступити дальше

Між полковниками мав Виговський багато ворогів. Наробив він їх через своє, так сказати-б, деспотичне поведіння, безоглядне поступовання з опонентами. Він був ритористом, багато гнуло ся перед ним виключно зі страху, бо побоювались пімсти, — в ній гетьман був безпощадний, але в серці укривали до нього злість і відразу.¹⁾ Правда, що проєкти, які виходили, могли собі бути апробовані всею старшиною, але сама ініціатива виходила тільки від гетьмана і кількох йому близьких осіб; решта, коли призволяли на се, то більше під моральним примусом, під пресією. Гетьмана, здасть ся, попірали в роботі так довго, як довго уважали речником інтересів всієї старшини; та опісля стало всіх колоти, всі стали побоювати ся одіичення гетьманства і скріплення впливів його доволі численної родини, а передусім в атрибутах княжого титулу добачували всі вилом з під народної контролі, звільнене від залежності від козацької ради.

Одні ворогували, як вже зазначено, з заздроси, иньших зразив Виговський до себе посередно, через нових своїх союзників Поляків: і так нпр. зробив він собі ворогом впливового Носача, військового обозного, тим, що в Варшаві його менче надгороджено, як иньших. Було невдоволених багато й иньших, яких в гадацькій умові рівнож скривджено і не пороблено шляхтичами. Вкінці розгнівав Виговського против себе впливового, а дуже влізливого асавулу Ковалевського через се, що хотів його позбутися і старав ся, як казано, потайки зігнати з сього сьвіта.²⁾

Було багато ріжних причин, але вже-ж найважнійше було се, що всі бачили в нім виновника страшної руїни на Україні,

на північ до Сівска, то лише Филимонович і Золотаренко мали його умовити завернути ся назад і ввійти на українську територію, обіцяючи йому народне поперге. Царський воевода, аби ще більше запевнити ся, просив Максима до себе до Путівля і він один з перших зложив там присягу вірності. Рівнож під той час (28 серпня) прибув іченський протопоп Адамович з такою самою місією. Натомість, як я вже згадував вище, д. Барсуков (Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 190—206) признає головню заслуги діяльності Шереметева і Цицюри. І справді вони немало причинили ся, особливо енергічний переяславський полковник, фаворитований кнївським воеводою.

¹⁾ Досить характеристичні нарікання полковників на свого бувшого гетьмана підчас відбирання присяги вірності московськими відпоручниками. Всі вони оправдують ся за передню свою зраду страхом перед Виговським і мають дуже різко його безоглядне поступовання в непослушними. Акты, т. XV, ст. 438—443. ²⁾ Памятники, т. III, ст. 416—419.

що то він навів її через внутрішні війни. Лівобережжя Україна, колись цвітуча, представляла тепер страшний вид: багато міст пропало зовсім з лиця землі, а місця на них позаростали буряном; мешканців одних пігнали Татари в Крим, а інші самі чи може і сам гетьман силомістю перевів на правобережжя. Всюди на гетьмана було крайне обурення, всі були огірчені на його панованні і його кляли.¹⁾

Для провірення сього наведу слова самих сучасників, що бачили то все, передовсім іменно слова Андрія Потоцького і самого упавшого гетьмана. Між иньшим сей перший так пише в своїй Пересторозі²⁾ про положення України: „Так то, пани для своїх приватних користей вивабили ріжними пільгам (slobodami) підданих з волостей на Україну і їх розсвоєволили, а небіщик Хмельницький своїми війнами ще більше розсвоєволив і окривавив їх в боротьбі з нами; а тепер вже самі з собою жруть ся: місточко воює против місточка, син вітця, а отець сина рабує. Справдїшня тут вавилонська вежа (sroga to turreis Babel). Розсуднійші молять Бога, щоб їх хто небудь взяв в сильні руки, чи то король, чи цар, і недопустив безтямній черни такої своєволі. Знов Виговський просячи по своїм упадку короля о поміч, так представляє сили України: „Нестрашні тепер козацькі сили, ослаблені за ті літа в бурях домової війни і боротьбі. Бо що найчисленнійші полки вигинули: полтавський в 40.000, а миргородський в 30.000; також прилуцький і ірклївський до тла знищені, а міста і села поросли кропивами: одні бо з мешканців лягли на місці, на так многих побоевищах, а иньших з жінками орда в Крим пігнала.³⁾

Заздалегідь бачив Виговський, що ся гадацька умова не на добро йому вийде: коли з кінцем цвітня 1659 р. прибув з Варшави до Чигирина Перетяткович з потвердженнями на соїмі грамотами на сей гадацький трактат і на київське воє-

¹⁾ Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, ст. 1 наводить з Полтавских губернерских відомостей 1860 г. пісню:

Ой не плач Україно сирото небого

Твою долю розшарнав Виговський,

Що серце мов камінь — а розум бісовський. Др. Барсуков уважає сю пісню народною, але вона очевидно не народна.

²⁾ Памятники, т. III, ст. 388. Під тим титулом розумію лист Андрія Потоцького до короля, де він інформує його про положення на Україні і подає свої ради, як тому запобігти.

³⁾ Памятники, т. III, ст. 404.

водство, сказав гетьман по перечитаню їх: „Ти з моєю смертю приїхав“; потім сївши на ліжку заплакав.¹⁾

Таке то: всяка згода з Польщею була для українського народу незносна; ніколи український нарід сьому своєму братньому словянському народови не вірив.

Не помиляв ся Андрій Потоцький, коли видячи то все на Україні, писав в своїх Пересторогах, що сі завірюхи так довго будуть тревати, доки вкінці або Україна Польщі, або Польща України не повалить — bo srogie tu mnostwo ludzi haniebnie zlych i swawolnych. Nigdy pokoju nie będzie w Polsce, aby tylko kilka horodów było, iako przedtym w Ukrainie. U nich to iest summa ratio status, żeby nie być ani pod w. kr. m. ani pod carem; spodziewaią się oni tego dokazać zwodząc y straszając w. kr. m. carem, a cara w. kr. mcią“.

II. Початки гетьмановання Юр. Хмельницького.

Коли то Задніпрове розбуджене реакційним огнем зійшло на иньшу політичну дорогу, тай сьогобічні полки стали також радитись над своїм положенням і роздумовати, чи мають полишитись під короною, чи піддатись цареви, попав Виговський в безрадість. Деякі приятелі радили йому втікати до хана, що з рамени отоманської порти вже дванайцять літ захищав своїм оружжем Україну від ріжних ворогів тай мав на ню вже певні претенсії. Одначе Виговський не пішов туди, а рішив ся вдатись під опіку корони. До сього його усильно намовляв Андрій Потоцький, що побоював ся з такого кроку гетьмана якихсь можливих клопотів для Польщі.²⁾

Дальший побут в Чигирині був вже неможливий, і гетьман в одній йно сукмані, на однім кони, ледви ціло з житєм втікши з відти, подав ся під Котельню до Потоцького.³⁾ В останнє ще пробуючи за одним замахом привернути все, що стратив і назад стати чим був передше, заризиковав скликати раду, щоб там на ній зацелювати до всього народу і перед ним оправдати ся зі всіх своїх учинків. Рада була визначена на д. 11^с вересня під Германівкою.⁴⁾ Сюди прибув Виговський під ослоною людей з війська Андрія Потоцького, прибув з під Василькова Хмельницький з 10.000 війська. Щоб позискати для себе козацтво,

¹⁾ Памятники, т. III, 350.

²⁾ Памятники, т. III, ст. 374.

³⁾ Памятники, т. III, ст. 399.

⁴⁾ Ibidem, ст. 374; Акты, т. VII, ст. 307.

став він вичитувати і пояснювати сей фатальний гадяцький трактат. Та не на се ту було місце: ніхто не слухав його, всіх огорнула на нього лють, всі бачили в нім головного винownika всього зла; і Виговський, щоби не наложити головою — а мало що до сього не прийшло — під ослоною польських жовнірів вернув ся назад під Котельню. Не чуючи себе безпечним що до самого життя, попросив він у Хмельницького асекурацію — запевнене, що не буде наставати на його життя. Відведений ним до Рудки, удав ся звідти з Потоцким під Хвастів, а Хмельницький вернув ся до війська.¹⁾

Хоч як корисно стояла справа Хмельницького, хоч його вже майже вся Україна признала за гетьмана, одначе для формальности треба було бути вибраним на генеральній раді і треба було одержати від неї гетьманські інсігнії, а вони були ще в руках Виговського. Треба було їх відобрати; отже козаки вислали з над Взини під Білою-Церквою до Хвастова до Потоцкого своїх відпоручників просячи, щоб він прихилив Виговського до видачі клейнодів.

І справді Виговський по спільній нараді з Потоцким рішив ся їх зложити — не було иньшого виходу. Але при тім, поставив він такі умови: 1) щоб козацьке військо присягло королеви на вірність, 2) щоб шляхту допущено до їх дібр і вкінці 3) щоб дозволили його жінці і чигиринській залозі безпечно вийти з Чигирина. Гетьманську булаву і сі умови повезли до козацького табору його брат Данило і холмський ловчий Тома Карчевський.

В дорозі, за милю від Хвастова, стрітили вони козацьке військо, яке власне йшло до Потоцкого з наміром подати в його руки якісь скарги на Виговського і зажадати конче його видачі. Але коли їм вияснено неможливість такого їх бажання, козаки задержались і стали до ради. Гетьманом проголошено одностолосно Хмельницького і вручено йому привезені інсігнії з бажаннями довгого й щасливого пановання. На запитанне гетьмана: під ким хочуть зістати ся — чи під королем, чи під мо-

¹⁾ Про сю раду оповідає найвірнійше і найширше в своїй реляції до короля обозний Адр. Потоцкий (Памятники, т. III, ст. 373—378: лист Потоцкого писаний в таборі під Котельнею д. 7 надоліста 1659 р.) Крім того ще иньше справозданне хоч менше докладне: „Отписка боярина и воеводы Василя Шереметьева къ царю Алексею Михайловичу, о состояніи дѣлъ въ Малороссіи“ (Акты, т. VII, ст. 307—308). Я користаю з першої.

сковським даром, — так старшина як і чернь порішили згідно за королем.¹⁾ Згодили ся виповнити 1 і 3 точку пропозицій, поставлених Виговським, а другу відложили на пізнійше „у kórey executia — писав обозний — *chiba na sądny dzień będzie*“. Данило Виговський зістав ся при козаках. Під Хвастів повернув Карчевський разом з Носачом, Гуляницьким і Дорошенком, що мали запевнити Потоцького про невідмінну вірність для корони і віддати Виговському асекурацію і обіцянку з гетьманським підписом на доставлене йому жінки і чигринської залого. До переведення сього діла визначено осібних людей.

По тім всім рушив Хмельницький десь около 26 вересня²⁾ під Ржищів²⁾, щоб звідти, як було на раді ухвалено, заспокоїти задніпрянські бунти: він мав звідти вислати за Дніпро Гуляницького для зформування там якоїсь партії і перетягнення на свою сторону тутешніх козаків.

Дивним здавало ся Потоцькому таке поведене ся козаків і такий проєкт козацького гетьмана супротив рішучо ворожого становища лівобережньої України, приходу Трубецького з військом тай присутности Сірка на Правобережжю³⁾, виделетованого мабуть для нагляду над гетьманом. Здавало ся все йому навіть лукавством: „*Surdo fabula narratur, — mosno iuż wszystko Zadnieprze stoi przy caru moskiewskim, —* замічує на то все. Коли же довідав ся, що козаки хотіли до нього вислати послів, просячи злучити оба війська, підозріває в них намір зрадливого убійства Здавало ся йому, що козаки шукали тільки нагоди, якби то відступити від корони. Але хочби навіть і хотіли бути вірними — то по його думці — не опруть ся таки Москві і Задніпровю.⁴⁾

Здасть ся, а навіть можна твердити, що в дійсности се не було гіпокрізією. Козаки справді вагали ся, і були більше

1) Вище згадана реляція Шереметева каже противно, що козаки рішились зістати ся при царі.

2) Що се було дня 26 вересня можемо вивести зі слів листу Потоцького з д. 7 жовтня¹⁶⁵⁹ р.: „*Po tych transactiach — пише він — iam z panem hetmanem ruszył się pod Kotelnię, a p. Chmielnicki z woyskiem miał się ruszyć także dnia wczorajszego pod Ryszczów chcąc tamte zadnieprskie buntuy uspokoić.* Памятники, т. III, ст. 376.

3) Акты, т. VII, ст. 301.

4) Памятники, т. III, ст. 376: Више згадана реляція Андрія Потоцького.

склонні пристати до згоди з Польщею, як з Москвою. Добровільно вертати під Москву, супроти котрої насильств вони так боролись і здобули вже побіду — було не тільки болуче, але й побоювалися вони її пімети. Правобережня старшина зі своєї сторони зовсім не думала зривати гадяцького трактату; він був для неї користним. Вся реакція, яка була повстала зі сторони старшини, була звернена більше против самого Виговського, як против Польщі. Треба було тільки, аби Польща зісталася вірною в своїх словах і мала силу підперти їх на випадок боротьби з Москвою і декотрими правобережними полковниками.

Вже тут видно роздвоєння козацької старшини по сім і по тім боці Дніпра: одна гравітує більше до Польщі, друга до Москви. Можливо, що ця остатня стояла під впливом сильнішої московської пресії, наслідком ближого сусідства, а може була більше чутлива на гравітацію до Москви народних мас.

Виговський розумів їх положення і їх політичну ситуацію дуже добре і старався конче вивести Хмельницького з його хиткого і нерішучого становища та притягнути тісніше до Польщі. Той сам чоловік, що його відкинули — він тепер накидуєся силоміць на посередника і вживає всіх сил і способів, щоб перепровадити сей свій намір.

По зміні гетьмана вже не було такої ворожнечі і ненависти до Виговського — се видно тепер: оба війська, а властиво їх проводирі, з собою зносять ся, поступають ніби по приятельськи. Могло собі просте козацтво ворогувати до Виговського, але зі сторони старшини було трохи инакше. Виговський так з гетьманом, як і зі старшиною вів пильну кореспонденцію і намовляв їх пристати назад до Польщі — особливо треба було йому гетьмана. Та молодий, недосвідчений гетьман не рішався ні на одно, ні на друге. З полковників показував ся найподатливішим білоцерківський Іван Кравченко і на нього найбільше раховано. Не тільки, що сам схилився на сторону Польщі, але він був посередником в порозумінню з иньшими. Дійшло до того, що до нього посилено відобрати присягу — хоч до сього чомусь не прийшло. Схилилися вкінці на його пропозиції: паволоцький Іван Богун, уманський Мих. Ханенко, Гуляницький, Носач; схилилися ся без сумніву й иньші колишні близькі приятелі Виговського.¹⁾ З поміж

¹⁾ Про ці заходи Виговського коло позискання гетьмана і Тим. Цицюрки довідуємо ся близьше з листу переяславського полковника до

Задніпрян заходив ся Виговський прихилити до себе найпаче переяславського полковника Тим. Цицюру, пробував відорвати його від Москви і кілька разів в тій справі до нього писав. Але з ним не пішло так легко: Цицюра не тільки що уперто стояв при Москві, але ще й певно з припоручення воєвод, чи може з власної доброї волі, раз в раз писав до Хмельницького і відклонював його від подібного пляну. Всіма способами чернив він Виговського і намовляв держати ся напрямку визначеного його батьком, „абы спомнилъ на присягу отца своего, въ ней держачи ся, при его царскомъ величеству zostаваль, а зводити ся не даваль“, і відступив від такого єретика як Виговський; писав, що чув від „добрыхъ и жичливыхъ“ людей з Чигирина, що в Чигирині дуже потім жалували Антін (Жданович)

воєводи Василя Бор. Шереметєва з д. 13 (23) вересня 1659 р. (Акты т. VII, ст. 304—309), дальше в листу самого Виговського до Цицюри з д. 10 (20) вересня (Тамже, ст. 310—311) і вкінці з листу Цицюри до Хмельницького писаного д. 4 (14) вересня (Тамже, ст. 309). Про заходи Андр. Потоцького і Виговського коло перетягнення сьогобічних козаків досить цікаві звістки дає нам також в своїм листі до короля ловчий Тома Карчевський (Рукопись бібл. Чорторйських ч. 2105 (к. 95) з д. 18 жовтня, з табору під Котельнею). Він оповідає в нім власне, що до білоцерківського полковника, яко найбільше зичливого, послано навіть відобрати присягу на вірність королеви і рівнож роблено старання і писано листи і до иньших, аби їх позискати — „і в Богу надія, що їх немало перетягнемо на сторону їх милости нашего короля“. І навіть Антона (певно Ждановича, бо його опісля бачимо при бої Виговського — він з ним брав участь в могилівській експедиції, і там він дістав ся навіть в неволю) таки перетягнуто. „Антін зичливий — пише і їде просто по пана обозного з запорожським полковником Самейкою“ (мб. Шумейком). Уживано дальше всіх заходів, щоб перетягнути Богуна, Ханенка і Гуляницького. Брацлавський полковник Остап Гоголь по словам Карчевского також був зовсім прихильний Полякам. То само, лиш один день скорше, бо д. 17 жовтня писав в своїм листі до короля і сам Андрій Потоцький. Білоцерківський полковник, як се виходило з його письма до обозного, був вже зовсім в їх руках і мав охоту полишити ся в підданстві короля. „Będę się o to starał, aby się przy łasce Bożey mogło i więcej pułkowników na stronę J. K. Mei przeciagnać. Jakoż rozumiem, że będą i tacy, którzy zechcą przy J. K. Mei stanąć, gdy obaczą potęgę sił naszych, a gdy obaczą słabość naszą y nazyczliwszy nas odstąpią. Памятники, т. III, ст. 367. Таке саме пише Потоцький в листі своїм з дня 25 жовтня, також з під Котельні — тамже, ст 382—384.

і Герман, що випустили його цілим з гостини у Виговського, а не відрізали шиї.¹⁾

Як вже зазначено више — кореспондував Виговський і з Хмельницьким і Хмельницький відсилав навіть листи Цицюри до нього для оправдання ся, а сей же на відворот листи Цицюри до гетьмана. Переяславський полковник в листі своїм до Шереметєва жалував ся перед ним з сього поводу, що Хмельницький з Виговським поступають по широму і всі його листи відсилають собі обопільно: „Листы мои, щомъ до него по килкадесятьхъ разъ писалемъ, абы спомнилъ на присягу отца своего, при его царскомъ величеству zostаваль, а зводити ся не даваль, а онъ мои листы Ивашкови Выговскому отсылаеть; теперь Выговской свои и мои листы до Хмельницкого ко мнѣ отсылаеть, отписуючи, же доброго отца сына не повабить до себе, и ты, повѣдаеть, в самъ ся упометай“. Та при всім тім до рішучого порозуміння і до переходу козаків на сторону Виговського не приходило.

Московські воєводи і задніпрянські полковники були спочатку тої думки, що Юр. Хмельницький „такожъ надхнення лихого духа людского, за оманью swoichъ приятелей, тудыжъ, якъ бачили, хилить ся“²⁾; в його прихильність до Москви зовсім не вірено, і що більше — комбіновано плян кампанії против сьогобічних козаків і Поляків. Цицюра не одержуючи від гетьмана ніякої відповіді і обіцянок піти за його слїдом, стратив вже був цілком надїю на усьпїх і в своїм листі до Шереметєва з дня 13 вересня ось який піддає йому проєкт: „А моя рада про таку незичливість всіх тамтогобічних полковників і самого Хмельницького дати знати всім воєводам і князям, щоби спішили з військом на Україну. А коли прийдуть, ми зібравши ся оберемо собі з поміж себе гетьмана і підемо на неприятелів його царського величества“. Несьміло і невиразно підсуває він другий такий проєкт: віддати київському полковникови Кирилови Дворецькому булаву на володінне, як засягне царська рука по правій стороні Дніпра³⁾, а по лівій — хоч замовчує се — нікому иньшому, як йому самому. І Трубецкой по ухвалям

¹⁾ Акты, т. VІІ, ст. 307. Під тим іменем Герман треба розуміти генерального військового судю Германа Гапоновича. Брав він участь в поході під Конотоп і разом з другими полковниками підписуєть ся у всяких листах до Безпалого і до царя. Акты, т. XV, ст. 406, 415.

²⁾ Ibidem. ³⁾ Акты, т. VІІ, ст. 309.

ніжинської ради з послідних днів вересня (5—12), яку то він відбув підчас свого походу в Переяславль з ніжинським полковником Золотаренком і прилуцьким Терещенком, післав був до до Києва князя Григ. Козловского з полками на скріплене Шереметева і за ним казав іти і задніпрянським полковником — Золотаренкови, чернігівському Силічу і прилуцькому Терещенкови. По приході союзних військ віддавав Трубецької київському воеводі зовсім свобідну руку в операціях: а онъ бы божимъ и великого государя дѣломъ промышлялъ смотря по тамошному дѣлу, сколько милосердый Богъ помощи подасть“. ¹⁾

Супротив такого непевного і майже ворожого становища правобережних козаків до Москви і досить явних натяків на симпатії до згоди з Польщею, були Андр. Потоцький і Виговський сильно переконані, що правобережні полковники були готові перейти на їх сторону, коли-б по їх стороні була більша сила, на котру можна-б було оперти ся. ²⁾ Говорили се отверто і самі козаки. ³⁾ Без вигляду на поперте, не було знов рації і охоти робити розлому, бо тоді не обійшло би ся без борби з Московою і з тогобічними полками, а вигляд на результат в таким разі показував ся нужденним. Тож Виговський і Потоцький в своїх листах до ріжних осіб: до короля, Станісл. Потоцького, до канцлера Пражмовского нічого иншого не просять, тільки благають помочи і то як найскоршої і заплачена того війська, яке було ще при них. ⁴⁾

Та все то було даремне: Польща замотана в кілька воєн на ріжних теренах не мала змоги підперти як належить україн-

¹⁾ Акты т. IV, ст. 252—253.

²⁾ Тома Карчевский в згаданім листі до короля з дня 18 жовтня каже виразно: „було б їх чимало нам жичливих, коли б іно виділи добрі наші сили; тільки біда, що видять наші сили слабі, а не аби яку потугу Москви; і так чинять, що можуть. Рук. біб. Чорт. ч. 2105. к. 60. Майже до слова те саме читаємо у Андр. Потоцького в листі до Стан. Потоцького з д. 17 жовтня 1659 — Памятники, т. III, ст. 367.

³⁾ Гляди: Памятники, т. III, ст. 417: Лист Юр. Хмельницького до Каз. Беньовского з д. 5 лютого 1660 р. То само писав і Ковалевський в листі до сего-ж Беньовского з д. 14 січня 1660 р. (Рук. бібл. Чорт. 2105. к. 94.)

⁴⁾ Наводити цитати з тих всіх листів було-б зайвим: всі вони по при певні незначні ріжницї що до представлення свого прикрого положення і ситуації на Україні нічого иншого не мають на меті, як спонукати польське правительство до якоїсь підмоги.

ської справи ані фінансово, ані оружно. Вправді Станіслав Потоцький зі своєю дивізією перебував постійно недалеко границь України і його військо кватирovalo коло Глинян, одначе старого гетьмана не можна було прихилити до походу, хоч як його про се просили з України; він не тільки що не рушив ся до Заслава, куда його взивав обозний Андр. Потоцький, але навіть не післав їм свого війська, яке було в тамтїм місті.¹⁾ Головною причиною сеї бездільности, було не що иньше, як фінансова руїна державного скарбу: знищена довгими і тяжкими війнами, Польща не могла ніяк оплачувати війська і через то воно не хотїло слухати своїх гетьманів, і було готове замість йти на війну і наражатись на труди — розійти ся на рабованне по вовводствах, щоб відбити належну платню.²⁾ З військом знов, яке було під Котельнею на услугах Виговського і Андр. Потоцького і яке могло виносити яких 4.500—5.000 людей (з того понад 3.000 самого Виговського, а до 1.500 Потоцького)³⁾, годї було щось вдїяти і ним ніяк не можна було заїмпонувати своїм противникам. Що до свого складу воно було придатне на війну, але зражене несолідною платнею і прикрим зимовим часом і воно не рвалось до борби і завидувало теплих і вигідних кватир, яке мало військо під Глинянами.

¹⁾ Памятники, т. III, ст. 368: Лист Андр. Потоцького до Станіслава Потоцького з д. 17 жовтня 1659.

²⁾ Про се невідрадне положення польського державного скарбу і армії під Глинянами оповідає сам король в своїй відповіді Виговському на його прохання якоїсь поміч в війську і грошах. Див. Памятники, т. III, ст. 364—367: *Respons urodzonym Krzysztophowi Łaskowi Pułkownikowi etc., na puncta podane Wiel. Jana Wyhowskiego Woiewody Generalnego Kiiowskiego, у Hetmana Ziem Ruskich, posłom do J. K. Мєci wyprawionym, дану з cancellaryey Wielkiey Koronney. D. 19 Augusti 1659.* Досить примітивну раду дає корона на сї пропозиції київського воеводи: „tego iednak rozumienia iest J. K. Мєci, aby W. Woiewoda Kiiowski, tamecznych włosci intrat zażył, które iako przedtym znacznym były posiłkiem Rzpltey, tak y teraz bydź mogą, gdy na to obrócone będą“.

³⁾ Виговський в листі своїм до короля з місяця грудня лічить своїх жовнірів понад 3.000: „Iużem wszystko stracił, iako W. K. Мєci wiesz i teraz mam ludzi dobry trzy tysiące“. (Памятники, т. III, ст. 409). Знов Андрій Потоцький д. 4 серпня, себто еще перед залученєм з Виговським повідомляє короля, що має йно півтори тисячі війська: „ledwie nas tu iest z półtora tysiąca effective do boiu. Тамже ст. 360—363). Разом отже могло бути 4.500—5.000.

Козацьке військо тимчасом зіставало далше на тім дво-значнім становищу. Сам гетьман не мав свого власного рішучого постановленя і був радше фіктивним гетьманом, як дійсним, — фірмою під якою господарювали старші полковники, а передусім Москва. І не диво: Юрій був ще дїтваком, що сам ще потребував проводу, аніж би міг його давати иньшим. До сього часу вчив ся він в могилянській академії; противна партія і московські воєводи з інтриги против Виговського, вивели його звідти на політичну арену, а авреоля батьківського імени помогла йому вийти на керманича України в сих бурливих часах. Автор римських реляцій з поля боротьби під Чудновом, що видів українського гетьмана в польських наметах, малює його такими рисами: „Юрій Хмельницький, молодець 18 літ, чорнявий, маломовний, середньої освіти, але гладкий в поводженню; людина повздержлива, що чим будь вдоволяєть ся“.²⁾ Був він чоловіком без ніяких більших здібностей, тихої, податливої вдачі, сотворений радше до веденя контемплативного способу життя, життя монастирського, до якого нераз удавав ся — як до правління народом. В кожній грізнійшій хвили тратив він голову, вирікав ся гетьманської булави і брав ся йти в монастир: чинив се під Слободищами³⁾, чинив і кілька разів опісля при иньших нагодах, а потім жалував сього і загоріло держав ся при давнім. З доброго і податливого, стававсь — як се нераз було — суворим і упертим. Своєї ініціятиви, своєї волі не мав він ніколи. Яко чоловік хиткої вдачі піддавав ся легко впливам иньших, без огляду хто вони були; міг його так добре опанувати Ковалевський, як і хто иньший, хочби і Бенювський.⁴⁾ Між полковниками не мав він найменшої поваги.⁵⁾

¹⁾ Памятники, т. III, ст. 368: Лист Андр. Потоцкого до Станислава з д. 17 вересня 1659.

²⁾ E. Theiner: *Monuments historiques relatifs aux régnes d' Alexis Michaelovitsch... etc.* Rome 1859, ст. 40.

³⁾ Potrzeba z Szeremetem i Cesciura, ст. 48. З тим віршованим жерелом до чуднівської кампанії ми ще будемо мати нагоду зазізнати ся близше.

⁴⁾ Памятники, т. IV, ст. 34. Реляція Бенювского з корсунської ради.

⁵⁾ Theiner: *Monuments historiques relatifs aux régnes d' Alexis Michaelovitsch*, ст. 40. Ось яку цікаву ілюстрацію наводить незваний нам автор римських реляцій з подій під Чудновом. — Було се годі, як козаки уложили умову з Поляками і Хмельницький разом зі

До того всього був він хорovitий, був хорий, як висловляєть ся волинський каштелян Бенъовський — на „кадук і раптуру“.¹⁾ Наш літописець каже, що в клопоті впадав він в меланхолію і мучив ся як Каїн.²⁾

Саме тоді, в такій важній хвили, де треба було рішитись на важний крок, опанував гетьмана асавула Ковалевський, що зражений до Виговського держав ся твердо московської партії і туди-ж навертав і гетьмана.

І так пішли були козаки під Ржищів, щоби звідти притягнути до себе Лівобереже, а тимчасом сталось противне: московським воеводам і задніпрянським полковникам удалось притягнути до себе правобережан, а опісля, взявши гетьмана в свої руки вчинити се, чого самі бажали.

III. Тріумф Москви.

Коли одначе сьогобічні полковники і вся та частина України стояла ще на розпутті і не знала, що почати, все Лівобереже найшлось вже в руках московських воевод. Там уже завдяки реакції, який дали почин оба протопопи, а яку то так енергічно поперли переяславський полковник, а за ним і інші — стала Москва сильною стопою.

Цицюра вийшов тепер на першого політика, на першого діяча в користь Москви. Де тільки йно сього було треба, всюди старав ся він приготувити ґрунт для московських воевод: він то опираючись на сильних своїх протекторів, взивав з повним авторитетом і Хмельницького до піддання, взивав і білоруського полковника Івана Нечая, що до тепер щасливо боров ся з московськими воеводами і ніяк їх недопускав до опанованя

старшиною був запрошений Любомирским на бенкет. Підчас забави трапилось, що один з полковників вже п'яний, хотів щось від гетьмана довідатись і звернув ся до нього з якимсь питанням; але коли той чим иньшим зайнятий не відповідав, хоч він його по раз третій питав ся, звернувшись до иньшого мовив: „видиш брате? пан гетьман ані ся не подивить, ані не хоче нічого відповідати; і знов звернувшись до Хмельницького казав: „не будьно ти такий пане гетьмане! чи-ж не знаєш, що я тобі могу і горло підрізати? На то Хмельницький відповів йно: мовчи! — і тим одним словом — каже сучасник — залагоджено всю контроверзію.

³⁾ Вище згадана реляція Бенъовского.

⁴⁾ Літопись Сам. Величка, т. II, ст. 35.

Білої Русі.¹⁾ Він посилав полковників, пр. лубенського Як. Засядку до Києва до присяги, вилловлював і відсилав до Шереметєва всіх визначніших партизантів Виговського, особливо командантів залог; він в Переяславі відбирав від Українців присягу вірности на річ Москви і — ба що дивнійше, він надає навіть полковницькі уряди — надав його козакови Павлови Кременчуцькому над Чигирином (певно на місце Каплонського).²⁾ Працював як міг і по всіх усядах голосив і писав про сі свої подвиги до великих значних осіб, які тільки мали якусь власть і силу.³⁾

Московські воеводи маючи таких пильних робітників — не рвали ся так дуже на Україну. Вони пересиділи за весь той час спокійно на пограничу і лише придивлювали ся тому та вичікували, заким їх агенти полагождать самі добре всі справи. Вони тільки від часу до часу щедрими жалованнями, яких не щадили (се треба їм признати), а ще більше обіцянками — попирали їх і заохочували тим до більшої витревалости.⁴⁾ Доперва д. 5 вересня вийшов Трубецкой з під Путивля і вже без ніякої перешкоди пішов через Ніжин до Переяслава. Міста: Прилуки, Батурин, Лохвиця, Пирятин, Стародуб, Борзна і Миргород вислали до воеводи своїх відпоручників з заявою вірности, а в Ніжині урядили урочистий в'їзд: Золотаренко з козаками стрітив воеводу за 5 верст за містом, а протопоп Максим на чолі процесії зі всім містом, серед гуку звонів і арматньої стрільби став зараз за містом. В місті зістав ся Трубецкой кілька днів (між 11 а 22 вересня), відбув тут з полковниками Золотаренком і Терещенком нараду в справі акції против правотережних полків і звідти вислав для можливого позискання Хмельницького жалованну грамоту. Дня 27 вересня станув царський воевода в Переяславі, де його Цицюра прийняв рівно величаво, як в Ніжині Золотаренко. „Послѣ молебного п'їнія“, обявив всім жителям Переяслава государську ласку — пробаченне за попередні провини і обіцяв ся не рухати козацьких вольностей.⁵⁾

¹⁾ Акты, т. VII, ст. 313.

²⁾ Акты, т. XV, ст. 435—443.

³⁾ Ми знаємо, як він пильно зносив з Шереметєвим, Трубецким, з правительством; не занехав він нагоди похвалити ся про свої успіхи і перед князем Лобановим Ростовским — Акты, т. VII, ст. 313.

⁴⁾ Акты т. VII, ст. 302—306; тамже, ст. 316.

⁵⁾ Акты, т. IV, ст. 250—254.

По царському наказу мав Трубецької скликати до Переяслава козацьку раду і на ній в царським імені затвердити того гетьманом, кого виберуть козаки — не виключаючи і Виговського.¹⁾

Сказавши правду — нова ся рада не мала за собою ніякої радії: Хмельницький був вже вибраний гетьманом і яко такого признала його вся Україна, і до Москви належало тільки затвердження гетьмана, а не цензура і переводження виборів. Здасть ся хотіло московське правительство такою погрозою застрашити непокірного Хмельницького, змусити його до переходу на їх сторону і до присяги цареві; в противнім разі могло Лівобережжя поминути його, а вибрати кого иньшого.

Козаки теж, розуміють ся, не були сліпі на таку неелегантність і добре здавали справу з сього факту і з ваги вибору гетьмана в присутности московського війська, тож зараз по прибуттю московських воєвод до Переяслава, д. 27 вересня вислали Хмельницький і вся старшина, що була з ним (обозний Іван Носач, черкаський Андр. Одинець, канівський Іван Лизогуб, кальницький Яків Петренко, білоцерківський Іван Кравченко, паволоцький Іван Богун, уманський Михайло Ханенко і Григ. Гуляницький) від себе листи, де пригадували про упадок Івана Виговського і вибір на гетьмана і доручене булави Юр. Хмельницькому. „А Ондрѣя Потоцкого и съ нимъ Ляховъ и Сербовъ и Волоховъ и Мутьянь изъ государевыхъ черкасскихъ городовъ изъ подъ Хвастова выслали въ Польшу; а измѣнникъ де Ивашко Выговской поѣхалъ въ Чигиринъ (?), и взявъ жену, поидеть въ Польшу же; только де Черкасы ево стережуть, чтобъ онъ у нихъ не ушолъ (?); а Юрьи де Хмельницкой и за Днѣпровскіе полковники съ полки стоятъ за Днѣпромъ въ Иржищевѣ, отъ Переяслава въ двадцати верстахъ“.²⁾

Такою листовною заявою кожного полковника з осібно на адресу Цицюри і наказного гетьмана Ів. Безпалого полковники хотіли, здасть ся, продемонструвати против поступовання Москви

¹⁾ Костомаровъ, Гетманство Юр. Хмельницкаго, с. 113. Не знати чи на сей проект скликати нову раду здобуло ся саме центральне правительство, чи піддали його лівобережні полковники?

²⁾ Акты, т. IV, ст. 254. Цікава річ, чому Хмельницький подавав фальшиві вісти про Поляків? Прецінь годі припустити, щоби він не знав, що Поляки не пішли до Польщі. Чи Виговський дійсно їздив до Чигирина — не знати; правдоподібно ні.

і пригадували тогочасним полковникам про попередній зовсім легальний вибір. З листу писаного Цицюрою до Шереметева виходить, що Хмельницький взивав навіть переяславського полковника до себе: „Юр. Хмельницікій ознаймуєчи о томъ, что онъ гетьманомъ ставъ войскъ Запорожскихъ, стоить въ Ржищевѣ и къ мнѣ пишеть о томъ, чтобы я шель къ нимъ за Днѣпръ, невѣдомо для чего; и я къ нимъ не шель. Да къ нему я писалъ, чтобы къ намъ въ Переяславль шли и вѣру предъ святимъ евангеліємъ учинили царскому, по первому своему обѣщанію. А онъ, Юрій, стоить въ Ржищевѣ, невѣдомо — поклонить ся ли царскому величеству хочеть или биться“. ¹⁾

Певно, що гетьманови дуже на тім залежало: перетягненне Задніпров'я на свою сторону представляло для правобережних полковників не аби яку вартість. Тоді-б то вони імпонуючи більшою силою, згодою і рішучим виступом против Москви, а навіть і погрозою — могли-б вимусити в разі нової угоди більше уваги для своїх постулатів. Та одначе упертість лівобережних полків поєсувала все діло. Сили самих правобережан були знов за слабі, щоб оперти ся московським воеводам і Задніпров'ю, а відносини до Польщі були не такі дуже певні, і на якесь більше попере звідти годі було рахувати — хоч його як було потреба. Положенне правобережних козаків було отже дуже прикре: перед собою мали Трубецького, з боку загрожував Шереметев, а сам гетьман особисто був зашахований новими виборами і наляканий евентуальностию поминення його гетьманським урядом. Не було нічого иньшого, як пошукати конче якогось способу і вийти з прикрої ситуації — треба було поспробувати порозумітись з Москвою; і полковники післали до Шереметева копію з привилеїв (найправдоподібнійше — гадяцьку умову) та запитували ся — чи і цар пристане на такі свободи. ²⁾

Чи і яку на се дістали відповідь — не знати. Досить, що козаки не важили ся і не хотіли їхати на другий бік за Дніпро. Між гетьманом і Трубецьким завязали ся довгі торги, відпоручники одної сторони раз враз удавали ся до другої і на відворот, але до порозуміння ніяк не приходило. Гетьман рішучо не хотів їхати на другий бік. ³⁾ Щоб роздумати над своїм положеннем і дальшими кроками, скликали полковники не-

¹⁾ Барсуковъ, Родъ Шереметевыхъ, т. V, ст. 206.

²⁾ Памятники, т. III, ст. 387.

³⁾ Акты, т. IV, ст. 254, 258.

далеко Трехтимирова на долині Жердевії нараду.¹⁾ Вся старшина і тепер була против згоди з Москвою, особливо найгорячіше виступив против московського правительства паволоцький полковник Богун, — обставав за дальшою згодою з короною, бо під царем, як говорив, зовсім не будуть козаки мати таких свобод, як під польським королем. Московські післанці, що були також на сій радї, заявили на се в царськїм імені, що не тільки потвердять ся їм дані від короля свободи, але додадуть ся ще й нові, які вони самі захочуть.²⁾ Вкінці козаки зложили 14 статей і лиш під умовою затвердження їх годили ся зіставати під царем. Вони дуже характеристичні: видко в них і повну свідомість свого прикрого положення, видко й заповігання недопустити російського правительства до мішань в українські справи. Передусім старали ся козаки розширити в предложених статях як найбільше гетьманську власть, так в справах внутрішньої адміністрації, як і в заграничних відносинах, і дбали, щоб недопустити до ніяких зносин приватних осіб з Москвою: без гетьманської печатки несьміли в Москві приймати з України ніяких листів; царських воєвод допускали йно до одного Києва, більше ніде; на поли церковнім вимовляли собі свободний вибір митрополита і залежність русько-української церкви лиш від царгородського патріархату. Одним словом була в тих статях забезпечена, так сказати, вся автономія України в як найширших рамках і наглядно застережено її від усякої інтеренції Москви. Україна лучилась з Росією одною персональною унією.

Сї статї повезли (дня 4 жовтня) до московського табору три полковники: Дорошенко, Одинець і Лизогуб, яко останні умови згоди, і взивали Трубецького на нараду на сей бік Дніпра. Але і тепер царський воєвода не поступив ся. На привезені статї він заявив, що вони в чималім не годять ся з попередними Богдановими, але надії на добре залагодженне не зносив і казав свому відпоручникови сказати козацькому гетьманови: „Як він, Юрій, з полковниками сюди приїде до воєвод, то тоді буде ся говорити про зміни.³⁾“

Не знати, як вели обі сторони се діло дальше; досить, що козаки не зараз поїхали, і переговори тягли ся ще аж до дня

¹⁾ Лїтопись Сам. Величка, т. I, ст. 399.

²⁾ Рукопись бібл. Чорторійских, Ч. 2105 (к. 94) — лист Томи Карчевского з д. 18 жовтня 1659.

³⁾ Акты, т. VII, ст. 257.

9 жовтня. Доперва сього дня перевіз ся Юр. Хмельницький з деким зі старшини і з частиною козаків на той бік Дніпра за закладництвом сина Андрія Бутурліна. Чи московські воеводи притягнули козаків погрозами чи обіцянками, також не можна нічого на певно сказати.¹⁾ Факт, що сімох полковників не поїхало на переяславську раду, а полишили ся на сім боці. Були се, як вичисляють московські джерела: чигиринський Кирило Андріїв, білоцерківський Ів. Кравченко, київський Василь Бутримів, уманський Михайло Ханенко, паволоцький Іван Богун, брацлавський Мих. Зеленський і подільський Остап Гоголь; з Хмельницьким перевезлись: обозний Носач, військовий судия Іван Кравченко, осавул Іван Ковалевський, а з полковників: черкаський Андр. Одинець, канівський Іван Лизогуб, курсунський Яків Петренко, прилудський Петро Дорошенко і лубенський Стефан Шамицький.²⁾

Тимчасом Трубецкой стягнув до Переяслава всіх своїх воевод, які були тоді на Україні. Всі вони тепер взяли на раді участь, а Долгорукому наказано окружити козаків московським військом „для обереганья“. В такій обстанові Трубецкому повелось знові перевести всі свої пляни і вповнити привезені з ним з Москви інструкції. Під такою пресією ніхто з козаків не важив ся піднести голосу протесту супротив такого поступованя — тай було й небезпечно: Москва мала тут коло 40.000 сконцентрованого війська³⁾

1) Про се є дві зовсім собі суперечні звістки. Ми вже знаємо, що то говорили на жердівській раді московські післанці і як вони заспокоювали козаків: обіцували, що не тільки затвердять ся їм вільности дані королями, але додадуть ще нові. Д. Барсуков (ст. 206—207) покликаючи ся на: „Собрание государственных грамотъ и договоровъ Ч. 4. М. 1828, Нр. 25, ст. 63) твердить противно: Трубецкой мав по причині опору їм загрозити: „а будетъ въ Переяславль не поѣдутъ, и онъ, князь Трубецкой, пойдетъ на нихъ самъ съ великого государя ратными со многими людьми, а изъ Кіева боярину и воеводѣ Василью Борисовичу Шереметеву съ великого государя ратными съ прибыльными со многими же людьми потому же на нихъ велитъ итти“. Андрій Потоцький в листі до Станіслава з д. 25 жовтня пише, що „po tej stronie chciał Chmielnicki przysięgę exequi, ale Andrzej Wasilewicz Buturlin od Trubeckiego do Chmielnickiego przysłany nullo modo na to nie chciał pozwolić, gdzie Chmielnicki persuasionibus uwiedziony w niedzielę przeszłą z niektóry starszyzną do Pereiasławia pojechał (Памятники, т. III, ст. 385).²⁾ Акты, т. IV, ст. 257—259.

3) Памятники, т. III, ст. 383—384 і 385—386: Лист Андрія Потоцького до короля з д. 25 жовтня і до гетьмана Стан. Потоцького також з датою сього дня.

під начальством найвизначніших воєвод; мала за собою своїх козацьких аґентів так в рясі, як в полковницькій гідності і маси народу, які дуже були зневірені до козацького режіму. Тут під Переяславом мали воєводи зовсім вільну руку для переведення всіх своїх цілей і як хотіли, так і зробили.

Гетьмана витано з почестями; стріляли з гармат і ті самі дзвони звонили, що й його батькови, та тільки вже тій раді не судилось відбутися з таким блиском і з такою величию як славній раді з 1654 р., або навіть як півтора року тому за Виговського підчас його вибору. Хоч і тоді до Переяслава Україна і її гетьмани тільки з горя йшли, але все таки з иншими надіями. Богато не прибуло до Переяслава полковників, не прибули і заступники церковної ґієрархії. Не з'явився митрополит Діонісій Балабан, бо й він також відступив від Москви і приводив козацьку старшину до присяги на вірність королеви. Тепер він перебував в Слуцку і боявся навіть показати себе на Україну. Не приїхав і Лазар Баранович, бо на той час заслаб; і рівнож не приїхав Інокентій Гізель. Мабуть здогадувався він, що на тій раді, подібно як і на раді 1658 р., буде піднесене дразливе питання про підданне кіївської митрополії московському патріархату, тож не бажав своєю присутністю апробувати цього, що таке було болюче. Був на тій раді один тільки кобринський архимандрит Іов Зайончковський: його взяли, аби було кому привести старшину до присяги, і присутність кобринського архимандрита не кдало ще ніяких обов'язків на українське духовенство: воно від себе не вислало нікого на сю раду. Але ся обережність — як каже Ейнгорн¹⁾, була даремна. Замість чорного духовенства з'явився дехто з білого, що в останній хвили віддало Москві таку гарну прислугу, і через нього Москва зробила статті обов'язуючі на все духовенство.

Козацька рада зложена переважно з козаків з Лівобережжя, з міщанства поближких міст і поспільства, відбула ся доперва аж 17 жовтня на просторій рівнині за містом.

Гетьманом вибрано одноголосно Юр. Хмельницького. По виборі вчитано Богданові статті, на яких власне Москва фундавала свої претенсії, а опісля проголошено 18 додаткових статей, що то їх привіз з собою Трубецкой, щоб ними огра-

¹⁾ Про участь українського духовенства на переяславській раді говорить Ейнгорн, гляди його Очерки изъ исторіи Малороссіи въ XVII в., ст. 138—145.

ничити козацьку автономію, а гетьмана і козаків вчинити більше залежними. Московське правительство усуваючи зі сфери гетьманської влади деякі з важніших атрибутів її, обмежувало всемогутність гетьмана, робило його більше залежним від царя, ба, що більше, надавало не тільки своїм воеводам можливість у всім його контролювати, але і отворяло дорогу для всяких „добровільних кореспондентів“ і ітварантувало осібною точкою їх цілість і нетикальність від гетьмана. Для лучшого перегляду наведу деякі важніші умови: Гетьман зі всім військом повинен бути завжди готов на кожде царське завізване чи то сам, чи то мав від себе післати кілька полків. Гетьман захує лиш для царя вірність; всіх зрадників має карати смертю. Без дозволу царя не вільно було гетьманови починати ніякої війни, ані давати помочи стороннім монархам. Для оборони України перед неприятелями уміщували ся царські воеводи в Київі, Ніжині, Чернигові, Брацлаві і в Умані, одначе їм не надавалось права інтеренції у внутрішні справи. Ратні люди в Переяславі і в Ніжині мали удержуватись на своїх кормах, в иньших містах — на доходах з тих воевідств; козаки увільняли ся від всіх тягарів, які походили б від постою московського війська, мало їх поносити поспільство. Наказувало ся гетьманови знести козацтво по всіх містах і місточках на Білій Русі, а непослушних і зрадників покарати горлом. Запорожському військови не вільно було без царського указу зміняти гетьманів, хочби й зрадників, а гетьманови знову не вільно було без ради постановляти полковників. Старшина козацька повинна бути тільки православної віри. Всю фамілію Виговських наказувало ся виключити раз на всегда зі всіх козацьких урядів і віддати в царські руки; його прихильників: Гр. Гуляницького, Лісняцького, Самійла Богданова, Антона Ждановича, Германа, Лободу рівнож усувало ся з урядів. Івана Безпалого, Цицюру, Золотаренка і Силича не сьмів гетьман без царського указу карати смертю; рівнож і иньших. (Сей наказ був зроблений з огляду на практику Ів. Виговського, що нераз так позбував ся своїх ворогів). З Бихова усували ся козаків раз на все, а гетьман мав завізвати полковника Нечая і Самійла Виговського до підданьства цареві. Меньші важні умови, що обтяжали українську суспільність новими тягарями, я поминув.

Всі ті умови, а їх разом з 14 старими Богдановими було аж 32, списано в книгу, і гетьман з старшиною затвердили їх своїми підписами; неприсутних 7 полковників оправдав Хмель-

ницький викрутом, що їх зіставив для оборони України перед Татарами і Поляками, і сам їх підписав. Статі, які привіз Дошенко, відкинено: „а тѣ всѣ статьи на радѣ отговорены, что тѣмъ статьямъ не быть, а быть по тѣмъ статьямъ, которые на радѣ постановлены“.¹)

По нараді відправлено в церкві молебень і відбула ся присяга на вірність цареві, а по сім удав ся гетьман зі старшиною і духовенством до Трубецкого на бенкет. Обдарована щедро старшина повернула вкінці домів, а за ними поспішили і моськовські відпоручники відбирати від людности присягу вірности. Відповідно до нових статей скріплено деякі давніші залози новими силами і вислано нових воевод. Скріплено тоді сильнішим військом київську твердиню, бо вона була зі сторони Виговського і Поляків наражена на перший атак; уміщено сильнішу залозу в Переяславі під команду Андрія Вас. Батурліна — на прошенне самого гетьмана і полковників, щоб тут було дещо більше війська, „чтобъ Поляки и Татарови вѣдали про то, что въ государевыхъ черкасскихъ городѣхъ государевы воеводы съ ратными людьми есть“. До Ніжина післано князя Семена Шаховского, а до Чернигова Володимира Новосильцова. В Брацлаві і в Умані на разі не уміщувано залоз.

По загагоді того всього в перших днях листопада виїхав Трубецкой до Москви. Поїхала до Москви й полонена рідня Виговського: Данило, Василь, Юрій, Ілія; всіх їх відіслано на Сибір, крім Данила, що вмер, чи може був замучений в дорозі до Москви. Таку саму долю зазнали: Нечай, Самійло Виговський і ті козаки, яких зі здобутом старого Бихова князь Іван Лобанов Ростовский полонив і відіслав до Москви.²)

¹) Акты, т. IV, ст. 269.

²) Соловьевъ: Исторія Россіи, т. XI, ст. 76—77. Що до смерті Данила Виговського, то годі сказати, чи він вмер смертю насильною, чи природною. Післанці Беньовского Селецкий і сотник Василь, що були в Чигирині в перших днях січня і виділи наочно привезене тіло Данила, говорили, що його в дорозі замучили (Рукопись бібл. Чорторійских ч. 2105 (к. 128). Рівнож то само подає аввізо зі Львова з дня 7 лютого (Бібліотека академ. наук в Кракові, Teki watykańskie ч. 24: Leopolii, 7 Febraro 1660) і вкінці се оповідає Єрлич (Latopisiec, т. II, ст. 37—38) і Виговський в своїм листі до короля з Дубна д. 1 лютого 1660 р. (Памятники, т. III). З реляції же самого Трубецкого (Акты, т. IV, ст. 276) годі довідати ся, бо се місце як раз в оригіналі дуже поцсоване і через се виходять неясности: „И ноября же — говоритъ ся там — въ 30 день Данилко Выговской на дорозѣ, отѣ-

На відходнім мав Цицюра просити Трубецького, щоб з Москви прислано ще до Переяслава, Ніжина і Чернигова піших людей, аби і сіє городи укріпити ратними людьми, так як і Київ.¹⁾

Так покінчила ся друга переяславська умова, на якій Москва новими накиненими статями хотіла на будуче усунути всякий можливий неспокій і сильнійше звязати Україну зі своїм державним тілом воднуділість. Нема що казати, дуже добре відбив Трубецької свій конотіпський погром: за свою неудачу пімстив ся тепер він кинувши всю Україну цареві під ноги. При відновленю першої угоди накинено на підставі 8 точки для українського духовенства опіку московського патріарха і його юрисдикцію²⁾, ослаблено власть гетьманську, відіймаючи від неї деякі важні атрибути і надаючи всяким своїм прихильникам контролю над самим гетьманом, а через оковане України цілим рядом твердинь ослаблювано могутність і силу козаків.

Одначе на разі не пішло діло так скорою ходю, як сього собі могло бажати московське правительство. Поляло ся ще крови і то чимало, так української, як московської і польської. Безоглядний і брутальний поступок сам паралізував предчасно загонисті пориви Москви, викликав іно реакцію і збивав матеріял до нових комбінацій і роздумвань, якби то вийти з такої атмосфери прикрого положення, а тим самим рисував перспективу для темної і непевної будуччини. Заподіяне насильство вимагало конче реванжу зі сторони України, і він справді наступив — уже на другий рік. Тяжко прийшлося Москві відпокутовати за свою пресію.

Може дивним видавати ся, — що козаки йдучи під Переяслав з бажаннями просто супротивними і будучи свідомі цілий Москви, не піднесли супротив такого поступку найменшого

хавъ отъ Калуги..... умре и погре(бень)..... сел..... горнемъ“. З листу Шереметева до царя і зі справоздання його післанця Сязева виходить, що Юрія і Ілію Виговських зловив передше черингівський полковник і відослав до Шереметева, а кїївський воєвода їх і деяких з польських недобитих старшин д. 12 вересня мав відіслати під вартою до Москви. Акты т. XV, ст. 443—458.

1) Та сама реляція Трубецького.

2) В Переяславі на раді козаки прийняли сю точку мовчки, вона мала бути ніби та сама, що уложено за Богдана, але д. Ейнгорн підносить сумнів що до того, а то тому, бо козаки по кількох місяцях висилаючи до Москви посольство, домагали ся її усуненя, казали, що сього питання тоді 1654 р. не рішено, а відложено до рішення патріарху.

протесту; що нарід, скликаний на приборканне змагань старшини, дозволив накладати на свої плечі всякі тягари, що виходили з такої зміни політичних відносин, тимчасом як старшина і козацтво не понесло на поли економічних страт. Рівнож дивно, що й сам гетьман не запротестував супротив арештовання фамілії Виговських, а особливо Данила, мужа своєї рідної сестри. Та мусіла бути дуже сильна пресія і сторонництво прихильне Москві в далеко більшій перевазі, бо многі зі старшини, котрим доводило ся колись мати більшу стичність з Виговським, не чули себе безпечними, тільки утечею спасли ся перед виданням їх Москві.¹⁾ Той сам Хмельницький, як два місяці опісля скаржив ся перед післанцем Бенъовского, Селецким, був в руках сторонників Москви неначе вязнем: „Я два тижні був у Москви вязнем, що хотіли, то зі мною робили, я не мав до кого вдати ся з порадою.“²⁾

Одну однісіньку уступку, чи там сповнене прошення, одержала старшина: що на разі не зажадано прилучення до московських територій деяких міст в Сіверщині: як Новгород Сіверського, Почепу, Стародуба і Чернигова, міста, на які то Москва вже здавна підносила свої претенсії. По аргументації воєвод належали вони до Москви, тільки Польща забрала їх силою, тож повинні вони до Москви назад вернути ся. Се припорученне висловив був Трубецкой перед козацькою старшиною ще нім відбуду ся нарада, і його також мав воєвода предложити козацькій раді до затвердження, але з великою бідою вимогли гетьман і полковники усунення сеї точки. Прилучене сіх міст до Москви і випроваджене звідки козаків, як твердили, може викликати на Україні бунти „и на радѣ бѣ де про тѣ города Войску Запорожскому ничево не говорить; а только де про то на радѣ объявить, и въ Войскѣ де Запорожскомъ междуособію успокоенія не чаять.“¹⁾

¹⁾ Рукопись бібл. Оссоліньских, ч. 189, ст. 1141. Рівнож подібне оповідає і Тома Карчевский в своїм вже згадуванім нами листі. Пише він, що „особливо тим розігнано козацьку старшину, що Трубецкой зараз за першим листом зажадав видачі Гуляницького, миргородського полковника (Лісницького) і полковника білоцерківського, про се дуже напирал на гетьмана і вони зараз повтікали з війська; також другі полковники побоючись сього повтікали до трехтимирівського монастира“.

²⁾ Рукопись бібл. Чорторійских, ч. 2105, к. 128 (Реляция Селецкого).

IV. Заходи Виговського.

Не довго прийшлося ждати наслідків насильної переміни, за-подіяної Московою на Україні. Прикре вражіння, яке зробила скрізь по Україні нова переяславська угода, відчули добре по своїм повороті з Переяслава й самі найзавзятійші поплечники сього акту. Здається, що зовсім не будуть перебільшені слова пізнішого українського літописця, що з причини сеї переяславської угоди по всій Україні повстало на гетьмана і старшину крайнє огірчення.¹⁾

Коли в недозві по повороті скликав гетьман до Чигирина нараду і коли на ній в друге перечитано сі статі, побачили всі, як сильно їх приборкано, і навіть самі прихильники Москви тепер докоряли гетьманови і одні одних винили. Переяславську умову вважали прямо за нехтоване козачих прав, дорікали Москві за її лукавство і багато було таких, що готові були зараз зломати ту умову, силоміць витиснену. Всюди запанувало невдоволення і кинулось воно і на Лівобереже, всі там стали нарікати на Цицюру за сі його зрадливі прислуги для Москви. Повстало недовіре і між самими козаками. Сьогобічні козаки стали недовіряти тогочасним — не пускали їх до себе до ніяких нарад і вважали їх за зрадників.²⁾

Дуже прикро прийшлося козакам пускати до своїх міст московські залоги, які перед тим ніби прошено. Селецький, пі-

¹⁾ Лїтопись Сам. Величка, т. I, ст. 425.

²⁾ Рукопись бібл. Чорторійских ч. 2105, к. 128 і 129: реляция Селецького.

сланець Бенъовського до Чигирина, будучи там в останніх днях місяця грудня і в перших січня, видів добре, як то козаки гостинно приймали їх: „хоч силою Москалі до їх городів перлись — каже він — але і їх козаки силою не впускали“. І хоч приміром Переяславці були звільнені від деяких тягарів і на удержання війська нічого не давали, то таки зараз по спровадженню московської залоги засилають до Москви посольство разом з гетьманським листом засилають свої прошення і благають „фолкги отъ войскъ“. Москва бо опанувавши місто виперла міщан на передмістя, а вони, знищені попередніми війнами і видатками на військо, муіли сидіти на самім гостинци.¹⁾

Муіло-ж бути велике обурення на Цицюру, коли сей в своїм листі до Москви (з дня 30 грудня) оповідаючи про се загальне невдоволення до його особи, просить якоїсь обезпеки для себе, „штобъ мнѣ въ своемъ здоровю безпечно жить“ перед ворогами, „которые предъ тимъ его пресвѣтлому царскому величеству добра не мислили, и теперь много найдутъ ся такихъ и мнѣ за тое доброе зачатое дѣло добра нѣкакъ не мыслятъ и ненавидятъ, а отъ короля отлучитись нѣкакъ не хотятъ“. Просить отже о післанні якогось дворянина до гетьмана на переговори для виеднання для нього якоїсь іваранції: „Любо самъ панъ гетманъ Юрей Хмельницькій его царскому величеству вѣренъ и добрѣ работаетъ ему, але много поддушниковъ Выговского, которые и гетмана на нѣ нащо не зводятъ“. ²⁾

На згаданій раді в Чигирині ухвалено вислати до царя посольство і просити зміни статей, що найбільше кривдили і нарушали козацькі права: просити знесення цілої попередньої умови, а натомість їх послали мали предложити до затвердження нові умови, лагіднійшого змісту. В нових сих статях прошено, щоб царські воеводи перебували йно в Києві і в Переяславі, а з иньших просили їх усунути. Хотіли незалежного козацького судівництва без апеляції до Москви по обох берегах Дніпра, заборони неурядової кореспонденції до Москви, а вкінці, щоб усякі козацькі грамоти, як то вже передше жадав Ви-

¹⁾ Памятники, т. III, ст. 411 - 413: лист гетьмана Юр. Хмельницького до царя Алексія Михайловича з заступленем (сѣ ходатайствомъ) для переяславських міщан — Чигирин, д. 17 січня 1660 р.

²⁾ Ibidem, ст. 410—411: лист переяславського полковника Тим. Цицюри до думного дяка Алмаза Іванова з просьбою виеднати для нього спеціальну царську опіку.

говський, вичитувано перед царем в присутности козацьких послів, бо нераз лучалось, що московські бояри і дяки неприхильні до Українців підсували зовсім що иньшого. Козацькі відпоручники повинні бути припущені до участі у всяких угодних конференціях між Москвою і Польщею і правительство мало призволяти на безпосередні зносини з чужосторонніми державами; гетьман був з'обовязаний в таким разі йно присилати до царя лиш копії листів і грамот і так повідомляти правительство про все. Духовенство українське полишало ся в залежности тільки від царгородського патріярха. На останку просив гетьман сам від себе визволення з неволі двох своїх швагрів Нечая і Данила Виговського і полковника Івана Сербина; для иньших Виговців просив амнестиї, а за се обіцював ся відсунути їх від всіх урядів.¹⁾

Десь в другій половині листопада виїхало козацьке посольство зі значнійших Українців під проводом Андрія Одинця і Петра Дорошенка з Чигирина до Москви везучи попри зложену умову і спеціальний лист до Трубецкого з просьбою інтервенції.²⁾ Україна рішилась вичікувати терпеливо їх повороту і результату. На разі якось було тихо і між обома сторонами не приходило до ніяких непорозумінь, і як побачимо стали навіть козаки досить енергічно брати ся до акції супротив Виговського і Поляків. Ждали відповіді і манили ся, що Москва заверне назад переяславську раду: прецінь можна було се уважати за справу особистої пімсти Трубецкого — ледви, мовляв, чи була в тім воля правительства.

Вчинили, що наказувала їх слабість — а через то льояльність.

Але що-ж Виговський? Що-ж чинив він за весь час таких фатальних умов і таких нових політичних комбінацій? Чи міг дивитись байдужним оком на сю так грізну зміну обставин на Україні? Адже все що тепер перед його очима діялось, було звернене до того, аби усунути і змести з політичної відівні се, чому він дав колись почин і положити кінець всім змаганням його партії.

1) Акты, т. V, ст. 1—7: докладъ о челобитыи запорожскихъ посланцевъ Одинца съ товарищами, съ предложенными добавочными противъ прежняго договора статьями... Я подав лише, що важнійші.

2) Ibidem, ст. 1.

Весь той час стояв скинений гетьман зі своїм наємним військом під Котельнею і слідив пильно за тими новими подіями, одначе був за слабій, щоб спинити їх. Не завидно стояли його справи на Україні: сам він опинився без сил — був зруйнований, вся його родина опинилась в руках його ворогів — Москви, а всі його горячіші сторонники і приятелі на вигнання. Нечай і Самійло Виговський, що до останнього боролись в Старім Бихові перед інвазією Москви — не остоялись вкінці, і князь Лобанов Ростовський зі здобутем городу захопивши їх в свої руки, заслав геть, куди заслано й інших свояків Виговського. Що більше, готовилися до енергічної акції против нього: козацьким послам висланим до Москви поручалося побіч вище згаданих постулятів просити ще, аби царські воеводи, що були по інших містах на Україні, приходили як найскорше під Київ до Шереметєва і тут сконцентровавшись, мали під проводом гетьмана, не чекаючи навіть на укази з Москви, давати відправу Полякам і Татарам, що за намовою Виговського ніби наступали на городи його царського величества.¹⁾

Вправді воно зовсім так не було, як се в тім жаданню стояло, звісток про якісь напади Поляків, що дивнійше — в спілці з Татарам, ми не маємо, і військо, що стояло під Котельнею було незначне, одначе се офензивне становище попереднього гетьмана, його заппадливість в пошукуванні союзників і готовість використати кожду нагоду против ворогів, наповняли його противників страхом і казали запобігати завчасу небезпечним випадкам; сі страхи й заходи були вповні оправдані.

Яку Виговський міг мати остаточну ціль в тих своїх нових змаганнях, чи на се впливали мотиви патріотичні (підношу, що Виговський був свідомим українським автономістом), чи лише виключно особисті — крім здогадів, нічого певного не дасться сказати. Мабуть одно і друге складалося на се.

Розуміється, було йому дуже прикро признати свою справу за програму, стерпіти таку наругу і бачити на собі таку глумливу гру судьби. З колишнього могучого гетьмана учинити ся чоловіком без засобів до жита, без значіння і вкінці бути прогнаним з України, се не легко було знести. Могло вести його далше до діла не тільки почуте відчуваного пониження, але і бажанне пімети за свій фатальний упадок і страх за не-

¹⁾ Акты, т. V, ст. 6.

певну долю своєї родини. Здаєть ся, всі його старання збігали ся в одно змагання: за помочю Поляків привести Україну назад до споудки з Польщею на підставі ним зложеного гадяцького трактату. В таким разі отворяв ся для нього вихід з прикрого положення, забезпеченне матеріяльних засобів, а навипадок, коли-б гетьмана і Україну змусити силою повернути до згоди з Польщею — стелилася надія захопити знову керму України. Тай вкінці і при полишеню гетьманства при Юрію Виговський міг, опанувавши молодого і недосвідченого гетьмана, мати знов в своїх руках управу.

На Україні Виговський не був ще позбавлений всякої підпори: він держав іще Чигирин і пограничні твердині Межибоже і Бар¹⁾, там дотепер держались його гарнізони. Хоч козаки хотіли їх позбутися — запоручували їх цілість і, як знаємо, вислали були навіть своїх відпоручників для переведення жєни Виговського, що сиділа в Чигирині, і сих його залог, то все таки до сього якось не прийшло. Сам Виговський мабуть не хотів віддати сих замків, залоги добровільно не уступили і всіх їх мусіли козаки вкінці здобувати тяжкою облогою. Певно рахував Виговський на них як на пункти опору в дальшій своїй акції, як на завдаток до осягнення своїх цілий. Особливо-ж найбільше покладав він надій на чигиринську твердиню, як пізнійше по її здобутю писав до короля: „*expediabat iednak Oyczyznie tey fortecy conservantia, z którey nieprzyiaciel w kartany, w pułkartany y kolubryny — zgoła w nieuszacowaną spomógł się infanterią; y iako Moskal dla nieexpugnowanego Kiiowa do apprehensiey Ukrainy przyszedł, toż y Oyczyznie forteca Czyhiryńska obiecowała, gdyby iey subuenire occulta fatorum vis dopusciła.*”²⁾

Супроти полковників держав ся він тої самої тактики, як і безпосередно по своїм упадку — перед і підчас побуту козаків в Переяславі. Як перше так і тепер старав ся усильно перетягнути до себе тих сімох невдоволених, що не поїхали з Хмельницьким до Переяслава, і утворити серед них прихильну собі партію.³⁾ І дійсно деякі полковники: як білоцерківський, уманський, брацлавський і паволоцький не були від сього, щоб по-

¹⁾ Памятники, т. III, ст. 405.

²⁾ Памятники, т. III, ст. 403: лист Виговського до короля з під Полонної д. 29 грудня 1659.

³⁾ Памятники, ст. 383 і 386.

еднати ся з короною¹⁾, і показували милу міну на його пропозиції. Всі вони Москву ненавиділи, знали добре її змагання, але одначе не рішали ся приступити і на сторону Виговського: — не бачили тут відповідної запоруки і сили: „gdyby (my) mieli dobre posilki nasze, siła by ich było życzliwych J. Kr. Mci, jeno, że widzą nasze siły słabe, a moskiewską potęgę, i tak co muszą, to radzi czynią“ — писав ловчий Тома Карчевский з під Котельні до короля.²⁾ Тепер у всіх було те саме переконання, що, аби розпочата справа не впала, треба було мати таке військо, яким би можна було налякати Москву, а збудити віру в козаках. Тож Виговський знову старає ся всіма силами, аби корона зайняла ся сею справою і чим скорше прислала як найбільше війська. Щоб прискіпити потрібну висилку, пише він раз враз до короля, до гетьмана Станіслава Потоцького, до канцлера Пражмовського — і у всіх їх нічого иньшого не просить, лиш помочи, помочи.³⁾ За посередників в кореспонденції вживав Шалатоню, Мазену, Грушу⁴⁾, або й кого иньшого зі знатніших.

Але всі ті прохання, як і перше були даремні: помічного війська треба було як найскорше, а з Польщі годі було щось видобути, хоч Стан. Потоцький стояв недалеко границь України, на Волини. Та се військо, як і друге під Котельнею, будучи незаплачене, не хотіло зіставати ся в службі і було в крайнім розстрою; було його незначне число, а в нім кинуло ся дезертирство: жовніри цілими кунами втікали до Польщі. Подав вчасті до сього причину і сам Ст. Потоцький своєю декларацією, в якій повідомляв, що військо мусить на дальше зістати на Україні; жовніри побоювали ся зимових трудів, і ті, що лишились, то вчинили йно на усильну просьбу і обіцянки Андр. Потоцького на скоре задоволення їх претенсій.⁵⁾

1) Памятники, ст. 379.

2) Рукопись бібл. Чорторійських, ч. 2105: лист Томи Карчевського до короля з д. 18 жовтня 1659.

3) Уважаю за зовсім непотрібне повисші слова одокументовувати цитатами. Кождий лист по при певні відміни каже меньше більше одно і те саме.

4) Памятники, т. III, ст. 371, 386 і 379

5) Ibidem, ст. 383—384: Лист Анд. Потоцького до короля з дня 25 жовтня. Таке він говорить між иньшим до короля про положене сього війська: „Nas tu Miłościwy Naiasnieyszy Królu, bardzo exigua manus. Dosyć u tak mało zostawało ze mną, a teraz na tych dniach siela się urwało i poszli swywoľnie do Polskiej, gdy tę deklaracją wzięli od Jmci P. W-dy Krakowskiego, że tu muszą w Ukrainie zostawać“.

Річ природна, що даліше устоятись на такім непевнім становищу було дуже трудно і дальший побут сього війська на Україні ставав ся чим раз небезпечніший і чим раз більше загрожений. Вже підчас умови козаків з Москвою в Переяславі сподівали ся Виговський і Потоцький, що Москва не стерпить їх під своїм боком і попросить уступили ся за Горинь і, що коли прийде до конфлікту, то прийде ся боронити насамперед Білу-Церкву від Шереметєва.¹⁾ І справді по части вони в тім не завели ся: з кінцем листопада бачимо ми вже енергічнішу акцію московських і козацьких військ супротив Виговського; одначе звернена вона була не на Білу Церкву, а на твердині і городи, що то їх Виговський ніяк не хотів видати козакам. Хмельницький взяв ся здобувати чигиринську твердиню, а Халенка післав під Бар.

Дня 23 чи може 26 листопада²⁾ на Побожу недалеко від Хмельника, де від довшого часу Виговський стояв з табором³⁾, вичікуючи мабуть на догідну хвилю, щоби передерти ся до Чигирину і запомогти залогу⁴⁾, та дожидав ся більшої за-помогти з Польщі або від Татар, зайшов йому дорогу Шереметєв і змусив дати битву. Перебіг і вислід її нам незвістний; в кождім разі Виговський маючи далеко менші сили, був зму-

1) Памятники, т. III, ст. 383.

2) Що до дня стрічі під Хмельником заходять декотрі непевности. Виговській в листі до короля з реляцією про неї і про упадок Чигиринської кріпости назначує свою пригоду під Хмельником на д. 23 листопада. Памятники, т. III, ст. 398—400 — лист Виговського до короля з д. 11 грудня 1659. Шереметєв в своїй ляконічній звістці до царя таке каже: „А на измѣнника Ивашка Выговского и на Ондрѣя Потоцкого я холопъ твой пошелъ ноябра въ 4 день — Акты, т. VII, ст. 316. Отже аж по сім дни могла наступити стріча. Брлич знов, що найширше розписує ся про сю пригоду, кладе її на день 26 листопада (Latopisiec, т. II, ст. 34).

3) Під Хмельником стояв Виговський вже д. 2 листопада. Сю дату носить власне його лист до короля, який послав звідти через Ждановича.

4) В тім то листі, посланім через Ждановича, між иньшим говорив він про свій намір: „А że obawiając się, aby municia Czychirynska obsidione fracta non succumbat, idę za pomocą Bożą w Pola, abym u praesidium pomnożył ludźmi y żywnością y żonę ratował“. Побоюючись якого нещастя — praticuiąc stan woienny wiem iako dubius belli eventus — поручає на випадок смерти королівській опіці свого сина Остапа.

шений відступати і подав ся до Дубна¹⁾, де по наказу гетьмана Ст. Потоцького розложив військо аж до нового року на зимові квартири. Був вправді дуже невдоволений з такого гетьманського розпорядження і з його безчинности, бо хотів скріпити свої сили і вести далше діло, але мусів сповнити виданий наказ.²⁾

Сею невдатною стрічею під Хмельником, якою закінчилась акція Виговського сьогорічна зачінна, і яка була для нього рішучим ударом, віддано всю Україну в руки Москви. З уступленням Поляків і Виговського осмілились Українці і за приводом козаків всюди на Полісю аж до Бару повстали бунти і заворушення; всюди на Правобережжю стали громадити ся купи селян, а загоны нищили, палили і руйновали все, що їно було неприятельське.³⁾ Вкінці упала і остання надія — останні твердині. До чигиринської фортеці взяв ся — як вище сказано — сам Хмельницький по своїм повороті з Переяслава і по відбутій нараді. Облогу розпочато десь при кінці листопада і ведено з великим трудом, майже без вигляду на успіх; вірна німецька залога боролась добре, маючи подостатку воєнних запасів, що їх нагромадив за весь час свого гетьманованя Виговський.⁴⁾ Удало ся Чигирин взяти здає ся підсту-

1) Виговський в своїй реляції пише трохи якось баламутно про сей факт: „Wprawdzie pod Chmielnikiem zagnała na nas następującemu die 23 łaską Bożą a szczęściem W. K. Miłości odpor daliśmy nieprzyjacielowi y że ustępować za miłą musiał adegimus, gdzie y ia ostatnim życia wierne me Maiestatowi W. K. Mści P. M. M. poddaństwo chciał testari zgonem; ale że impares nostrae nieprzyjacieliskim zostawały vires, stetit, że reiterować musielichmy aż ku Dubnowi nie mając zwłaszcza spem succursu lubo nieopodal od nas cudzoziemskiego niemało, polskiego nieco zostawało woyska. Памятники, т. III, ст. 398—400, лист Виговського до короля з д. 11 грудня 1659 р. Менше більше так само оповідає він і в своїм листі писанім з д. 17 грудня з під Полоного до канцлера Мик. Празмовського. Тамже, ст. 401—402. 2) Ibidem. 3) Памятники, т. III, ст. 399.

4) Ми вже знаємо як сю твердиню високо цінив Виговський. Король в відповіді Станиславови Потоцькому на його попереднє письмо, закидаючи йому утрату сеї твердині, вказує, що коли-б він був дав поміч, „była by była z Czehryna y armata y munitia, gdzie to wszystko per remoram posiłków ze dwiema tysiącami nie bezcek ale fas prochu, który by był na kilka lat mógł sufficere, cessit nieprzyjacielowi. Рукопись з бібл. князів Сангушків в Славуті ч. 179, ст. 6—7. Голіньский (Рук. бібл. Оссол. Ч. 189, ст. 1147) каже, що в ній було 300 гармат. Залогу Виговського рахує на кілька тисяч люда. Розуміє ся, тут вже трохи перебільшено.

пом. Весь гарнізон зложений з 400 люда, — після иншої звістки з кілька тисяч, дістав ся в руки Хмельницького.¹⁾ Жінку Виговського завезено до Суботова, а німецьку піхоту, особливо старшину віддано Москві і вони присягнувши цареві на вірність, прилучились до його війська. Дістало ся в руки побудника чимало скарбів.²⁾

Далеко гірше вело ся Ханенкови при здобутю барської твердині, де енергічно боронив ся командант Проскура на чолі залози зложеної з кілька сот люда. Посадив його там Виговський вже по здобутю Чигиринської твердині, щоб зайняти козаків облогою сього майже неприступного замку і щоб тимчасом коронне військо могло безпечно перебувати на кватирах.³⁾ Місто опановано легко, бо міщани перейшли на сторону козацьку зараз з самого початку, однак се не мало впливу на залозу. Коли залоза не послухала Ханенкових „прелестних“ листів, повів він правильну облогу: хотів з початку знищити мури безустанною стрільбою, а коли се не помагало, казав штурмувати. Але і се зістало ся без усьпіху і він зі стратами мусів відступити. Пять штурмів припускали козаки і кожний раз їх відбито. Сам Ханенко попадав з причини великих страт в роспуку, бо до 4000 люда мало лягти під мурами. Було воно тим прикрійше, що мав репутацію найбільшого знавця в военных справах і недавно вславив ся був здобутем многих замків на Угорщині. Доперва

¹⁾ Годі дійти, як саме здобуто чигиринську твердиню. Сучасні звістки, особливо чужі, подають багато суперечних звісток. Ходили навіть вісти, що Хмельницький здобув Київ. Диви: Gazette de France; de Dantzic, le 16 Janvier 1660. Також досить оповідаєть ся про здобуте Київ в авізах: Varsavia, 29 Decembre 1659; Varsavia, 5 Gennaro 1660 і 11 Gennaro 1660. Потім заперечено і приложено сю звістку до Чигирин: Avviso Varsavia, 1 Febraro 1660. (Teki Watykańskie, ч. 24.) Голінський оповідає се так: Хмельницький, щоби здобути чигиринський замок, якого перше не міг, ужив підступу. Покинув був облягати залозу Виговського, а подав ся до Київ і звідти вивабив Шереметєва іти з ним на Виговського. Коли сей послухав і полишив твердиню з невеличкою залогою, козаки Хмельницького зараз її взяли і задержали в своїх руках. На Виговського Хмельницький вже не йшов, а вернув ся до Чигирину і там встиг перекопати Виговську і коменданта про зірвання з Москвою і здобуте Київ; жадав отже від них, аби залишили оборону і йому здали ся. Сі так і вчинили. Хмельницький по сім поступив з залогою підступно, як зі здобутою силоміццю; багато людей мали тоді козакі убити. Київ Хмельницький віддав Шереметєву назад. Здаєть ся була се качка — як і много пильших. ²⁾ Jerlicz, Latopisiec, т. II, ст. 35—36.

³⁾ Рукоп, бібл. Ч. 402, ст. 365—367: лист Виговського писаний до Пражмовского зі Степана з д. 15 січня 1660 р.

смерть Проскури, що умер 8 січня з рани одержаної підчас штурму, спонукала залогоу лишити замок і удати ся до Межибожа. Ханенко вже був тоді відступив.¹⁾

По здобутю тих замків посунулись українські ватаги ще дальше: бушували вони по Волини, Покутю і Поділю; чинили всюди спустошення, палючи добро й стинаючи людей.²⁾ На Подісю опановали козаки Пиньск і Турів і иньші місточка, в Турові уміщено два полки ніжинський і чернігівський³⁾; 7 польских хоругов, як доносив Виговський, мало навіть перейти на московську сторону, а в Мозирі і в иньших повітах побрали люде від Москви грамоти.⁴⁾ Так отже Виговського зовсім виперто з України. Хотів він ще деь коло 15 січня зі своїми затажцями передершись через Україну піти на злуку до ханських орд, і вести дальше діло, але воно до сего не прийшло.⁵⁾ Справа пішла на иньшу дорогу — зачали ся пертракції дипломатичні.

V. Місія Беньовского.

Не вважаючи на ворожі виступи Виговського і не вважаючи на сї обяви народнього невдоволення в його хочби навіть острійшій формі, обі інтересовані держави — Москва і Польша не могли якось поважитись на ніякий рішучійшій і енергічнійшій крок на Україні. Обі були передовсім заняті в Литві і там спорили між собою за перевагу; крім того Польша вела, а властиво вже кінчила тяжку війну в Прусії зі Шведами і їх союзниками. Наступила отже коротенька, бо несповна двомісячна перерва, і за той час старали ся пильно обі сторони стати сильнійшою стопою на Україні на випадок нових випадків, що вправді не означились докладно, але очевидно висіли в повітрі.

Москва всіма силами скріпляла свою позицію на Україні. Київський гарнізон побільшено ще присланими двом полками, зло-

¹⁾ Про облогу Бару оповідає нам дуже детально одинока реляція самого Виговського: рукопись бібл. Чорторійских, ч. 402, ст. 362—372: лист сей був післаний з Степана д. 15 січня.

²⁾ Рукопись бібл. Оссолінських ч. 189, ст. 1149.

³⁾ Памятники, т. III, ст. 407—409: лист Виговського до короля з Полонної з кінця грудня 1659 р.

⁴⁾ Рук. бібл. Чорторійских ч. 402, ст. 366: лист Виговського до Празмовского.

⁵⁾ Ibidem.

женими з 2.000 люда. Всіх вояків мало бути 8.000. По царському указу висланому до Шереметева наказувалось понадто обсадити своїми людьми по переяславському договору Брацлав, а крім того ще надпрограмово Білу-Церков. Наказувалось також зреорганізувати, а властиво запровадити деякі поліпшення в озброєння; заводило ся отже у драгонів і у стрільців короткі списи заготовлені по обох боках, довгі списи заведено в солдатських полках; усунено також вчасті старі бердиші (хоч ще полишено якесь число), а на місце них мали носити шпади. Київському воеводі наказано остро уважати на козаків і не допускати до зносин і порозуміння з Поляками, і коли-б можна, намагати на гетьмана, щоби зловив Бенювського і прислав його до Київа¹⁾ — здає ся, щось вже зачували про його зносини.

Справді Поляки по осінніх невдачах, хоч вправді посередних, попробували тепер щастя на дипломатичній дорозі. Вдавала ся вже сама корона по порозумінні через свого агента, спеціаліста в українській справі, волинського каштеляна Каз. Бенювського.

Ще в осени, безпосередно десь по упадку Виговського, в своїй відповіді на просьбу Виговського, аби вислано військо і грошевої заповоги, король, оправдуючись з несповнення його просьби, поручає бувшому гетьманови зносити ся ві всім з Бенювським: „zalecą Imieniem I. Kr. Mci częstą w. woiewodzie Kiiowskiemu correspondencyą z Wiel. Kasztelanem wołyńskim, któremu to poruczyć raczył, aby się iako nacyczęściey z w. woiewodą znosił, iako w tamtey zostawiający bliskości, okolo tego wszystkiego, cokolwiek zachodzić będzie ugruntowanie pokoju szczęśliwie dokonanego.²⁾ Та чомусь Виговський некористував ся його послугами, і ві всім, так з козаками, як з короною, зносив ся сам безпосередно.

До кінця грудня ми нічого не чуємо про Бенювського. Здаєть ся, що з огляду на ворожі відносини, занепокоєння, і зваживши, як Москва наставала на його особу, він не важив ся на сей небезпечний крок. Коли вже треба було (певно з наказу корони) попробувати порозуміти ся з гетьманом, удав ся на листовну дорозу і вислав десь в останніх днях грудня двох своїх післанців, якогось Селецького і сотника Василя. Якихось письменних інструкцій від Бенювського до геть-

¹⁾ Акты, т. VII, ст. 316—317: Указъ боярину Шереметеву декабря 14—24, 1659 р.

²⁾ Памятники, III, ст. 364—367.

мана ми не маємо, але маємо за се перерібку реляції про їх подорож і побут в Чигирині. Містить вона в собі кілька цікавих образків з козацьких відносин і з відносин на чигириньськім дворі — і я її наведу в цілости.

Дорога сих післанців провадила через Бар, Умань і звідти до Чигирина; мабуть мали вони на меті віддати листи до гетьмана на руки Ханенка, що як раз тоді облягав барську твердиню. Послухаймо, що оповідає про се реляція¹⁾:

„Коли Селецкий під Баром віддав Ханенкови лист від Беньовского, козаки дуже тим утішились, і з надією на згоду розійшли ся домів. З тим то Селецким з Уманя удав ся Ханенко, Грицько Лісницький і решта старшини до Чигирина на раду — власне над тим листом від Беньовского. Хмельницького застав тоді в Чигирині, і коли віддаючи лист поспитав в імени Беньовского його про здоровле, попросив той його до господи. Листу не читав. Був дуже веселий, бо саме тоді вивозив річи з Чигирина і пакував ся.

¹⁾ Рукопис бібл. Чорторийских ч. 2105 к. 128 і 129: *Relacya Sieleckiego, który był posłany od J. Mści Pana Wołyńskiego wespół z Wasilem kozakiem. Cesю реляцію винайшов і перевів над нею аналізу проф. Др. В. Чермак, в своїй праці: *Szczęśliwy rok (Przegląd polski, г. 1889, kw. II, ст. 506).**

Вн. автор визначає час побуту сього післанця на перші дни січня (2—6) 1660 р., на тій підставі: в тій реляції деякі дні — почавши від неділі, названі по імени і між иньшим сказано, що „у вівторок дано Селецкому листи“; і справді є в тій рукописи на карті 60 два коротенькі листи — Хмельницького з д. 5 січня і Ковалевського з дня 14 січня (?). Сі листи як раз служать відповідю на лист Беньовского. Дата листу Хмельницького як раз добре годить ся з понеділком 5 січня: у вівторок сей лист був вже відданий Селецкому.

Одно, як підносить той сам автор, могло би промавляти против сього, се факт, що як раз підчас їх побуту привезено тіло Данила Виговського до Суботова. Міг би заходити сумнів, чи можливо, щоб його довезено до Суботова аж по 3 тижнях по його смерті. По реляції Трубецкого він помер 10 грудня. На се дає проф. Чермак відповідь, що можливо: тоді була зима, могли отже морози добре законсервувати його тіло, а подорож в Калуги могла тоді справді тревати і 3 тижні.

Як слушно підносить проф. Чермак, реляція вийшла не з першої руки; вона, як видно з її стилізації, подає нам незручне переповідження реляції Селецкого. Властиво могло бути так: Беньовський все, що чув від свого післанця, списавши відіслав до короля і з сього доперва хтось зробив скорочений зміст. Дивною може видавати ся нам увага: „teraz an falsum nie ręczę — relacyę wypisuję“. Чому переписувач міг мати більше довіре до першої частини? По всякій правдоподібности — се вже слова листу самого Беньовского.

Коли Селецького разом з козаком Васьком запровадили до господи, гультайство-дейники обступили господу і хотіли обох забити, і аж ледви асавула нагнав їх, а їм додано сторожу. На вечір подано обом їм дві булки вівсяні: була велика доріжня тоді. На другий день відбула ся рада: вся старшина намовляла повістати при королю; тільки Ковалевський сам один уперто держав сторону царя, так, що аж прийшло між Ковалевським і Грицьком до суперечки. Задавали собі много „абсурдів“, Грицько казав, що тобі, Ковалевський, бути на пали, а Хмельницький сидів між ними без ніякої поваги. І розійшли ся, нічого не врадили.

По нараді закликано Селецького і Хмельницький сказав йому, що ми маємо царя і до нього треба їхати. На се відповів Селецький, що я до твоєї голови післаний, а не до царя; і хоч мене геть відішлеш, не багато споможеш ся. Потім казав Хмельницький йому вступити до комори, а в покою зістали самі оба — Хмельницький і Ковалевський і там радили ся, так що все те, що говорили, було чути до комори. Весь зміст сеї розмови був такий, що Ковалевський радив Хмельницькому держати ся царя, бо на се присягав, тим паче, що Ляхи будуть йому по жилах грати ще з пімети за вчинки батька; по друге не мають Ляхи ніякої сили, і як піде в їх землю, то й собака не забреше, бо не мають війська. Була також рада, щоби волинського каштеляна привабити до Чигирина, але Ковалевський говорив: „мудер он, не прийдет сюда“ (sic!).

По сім випустили Селецького з комори і запровадили до господи. На другий день (себто третього дня з ряду, в неділю) закликано його знов до Хмельницького; і коли рано сам на сам з ним розмовляв зо три години, Хмельницький зложивши пальці присягав, що він був Беншовському ще за батька приятелем: „Нехай приїздить безпечно — не варуєть ся!“ — А потім по малій хвили додав: „нехай їде, або не їде, жаль мені одно: бачиш, що я нічим не орудую, але зрадник Ковалевський; він пише, він печатує, він бунтує дейнеків і до царя посилає листи. Я на віднозі Дніпровій під Трехтимировом, мало що не утонув, пливучи через Дніпер. Я дві неділі у Москви був вазнем, що хотіли, то зі мною чинили. Не мав я до кого удати ся з порадою“.

Потім прийшов Ковалевський з фурнею і сказав: „Гетьмане, не можно діло (sic!), треба, щоби той післанець і наш козак, що з ним приїхав, ішли до царя“. І так Хмельницький боячи ся Ковалевського казав нам іти до Суботова, а з Суботова обі-

п'яв відправити. Тоді того-ж дня, в неділю поїхали вони до Суботова.

В понеділок (себто 5 січня) до Суботова привезено тіло Данила Виговського, страшно посічене за наказом самого царя. Насамперед потято тіло кнутами на штуки; очи вилуплено і сріблом залано, уши були сверлом порозверчвані, пальці поприривані, м'ясні (łydki) у ніг ножем по жилам порозтинані, нечучване „zgoła okrucieństwo“. Видів Селецкий, що коли Данилиха припала до тіла, так ся вдарила о трумну, що страшно розбила голову. Прибув ранісенько і сам Хмельницький, і зобачивши тіло дуже плакав. Жінка Данила, його рідня сестра кляла його тяжким прокломом, і коли він хотів піти до неї до покою, кинула за ним поліном. Великий між козаками по сій причині був розрух — коли побачили таку страшну нелюдскість. У вівторок дано листи і виправлено післанця додавши йому копійками 20 золотих, за які він купив пані Виговській сукню, бо дуже лихо з нею поводили ся: одіння не було на ній навіть за пів золотого — боса і нага була. Придав йому Хмельницький до боку післанця, щоби охоронив його від гультайства. З ними разом повертав до Уманя і миргородський Грицько. В Умані разом з другою козацькою старшиною був він у Лісеницького на бенкеті і тут козаки пили за здоровле короля і бажали згоди.

Взагалі Уманці побачивши наші сили готові пристати до нас. Держали його в себе три дни гостячи, а потім передавши листи від Ханенка, а усні поручення від решти старшини — пустили до дому. Всі вони наказували сказати, аби він (Беньовский) не сумнівав ся в їх жичливости, і всі обіцяли, що коли йно виступить військо, а буде волинський каштелян, тоді вийдуть і зараз піддадуть ся.

Тепер „an falsum nie ręczę — relacyę wypisuję: добрий приятель, якого імени не треба видавати, упоминав мого післанця, щоб я (Беньовский) не їхав скорше, аж тоді, коли він дасть потайки про те знати. А се приятель, так треба розуміти, я йому вірю і на його лист можна приїхати.

Говорять, що козацького війська нема разом вкупі. Москви у Білій Церкві і в Ставищах три тисячі, голої і босої; хотіли вони винести ся з Білої Церкви, але їх Кравченко не пустив.

Москва на їх городи силою напирас, але її козаки і силою не пускають. Між тогобічними і сьгобічними козаками велика ворожнеча, неприязнь і зневіре, і вони різко поділені

між собою. Задніпряне не сьміють іти до їх ради, нарікають на Цицюру, що їх так завів. Тай сам Цицюра обрабований Москвою і задніпрянськими козаками, невдоволений: Мосєва позбавила його коний. Між Москвою і козаками велике недовіре і недовіре між самими козаками. Шукають усильно татарської приязни і через мультанського і волошського господаря переговорюють про згоду. Оповідать про хана, що з під Чорного лісу кожного дня зриває по кількадесят Чигиринців. Великі пустки скрізь по Україні, сама тільки чернь і дейники сприяють цареві. Коли тільки військо виступить, то в Богу надія, що все буде добре. Крім Ковалевського всі дотримують щиро, — хоч хто зна, чи щиро; бо й сама старшина стратила повагу, непевна здоровля — думаю одначе, що зичливі.

Досі реляція. Як бачимо, козаки показували тепер таке саме співчуте до згоди, як і перед тим. Вони були готові кожної хвилі піти до користної і нелукавої згоди з Польщю, коби тільки була якась іваранція на фізичне попере з її сторони і на добру незмінну волю до справдішних уступок. Попередні ворожі кроки ще зовсім не були на перешкодї порозумінню. Сам Хмельницький в листі переданім Селецькому виявляє бажанне порозуміння з короною: „військо запорожське по так довгих альтеркациях бажає собі спокою, так з его мил. королем, як зі всею річю посполитою“. Запевнює дальше гетьман Беншовського, аби він тільки прибув „з функцією, наданою королем і всею Річю Посполитою, то ніяких трудностей в виконанню недізнає“. То саме лиш з певною модифікацією переказує в своїм листі і Ковалевський і додає при кінці: „За здоровле, всяку вигоду і безпеченство я сам ручу“.¹⁾

Але Беншовський тим запевнюванням не йняв віри, він побоював ся зради і не важив ся показати до Чигирину. З листу його писаного до гетьмана десь при кінці місяця січня можемо сконстатувати, що козаки самі посилали до нього послів і зивали його до Чигирина на переговори. Довідуємо ся дальше, що сих послів казав Виговський Беншовському арештовати і не обіцював ся випустити їх инакше, аж пришлють йому жінку.²⁾

¹⁾ Рукопись бібл. Чорториских Ч. 2105 (к. 60): копія листу Хмельницького з д. 5 січня і Ковалевського з д. 14 січня.

²⁾ Сей лист Беншовського наводить Соловьев: *Исторія Россії*, т. XI, ст. 113—116. Що се відповідь на попередній лист, не підлягає сумніву — видно се зі змісту.

За привід до нового листу до козацького гетьмана послужила власне вище наведена інформаційна реляція. Волинський каштелян старається вельми риторичним стилем вплинути на почуте гетьмана і розжалити його як найбільше на московського царя, що тільки мук завдає Україні і його родині. „Так, то для того цар добрий, пише він, що вся Україна повна мук? О якби то воскрес мій любий і сердечний приятель, а батько вашої милости і зобачив одного свого зятя на гаку, а доньку в неволи і збездечену; якби він зобачив другого зятя нечувано замученого, а тіло його покалічене (ту наступає опис того тіла зовсім по словам реляції Селецького) і видів, як друга донька умирає над тілом любого мужа, його малих сиріт, яких вітця замучили; — о коли-б то все Богдан Хмельницький побачив, то, здасть ся, не лише пірвав би ся за оруже, але кинув би ся з досади в огонь“. Дивно мені, каже далі, як вам може подобати ся руїна на Задніпровю і сі щоденні кривди? Згадує про пригоду козаків під Трехтимировом: „знаю, що ви не по добрій воли присягали царю, знаю в яким то ви були положенню; не скоре прибуте нашої помочи було причиною сьому, що вас змушено присягти цареві“. Жалить ся на невдячність Ковалевського, що передше за небіжчика Богдана яко товмач так був прихильний Полякам і так многих зазнав від короля ласк, а тепер обертається спиною до помазанника божого; „забув свою присягу, забув, що колись сам показував на способи поборюваня Москви“. Слова його, ніби Польща була слаба і що як підуть в Польщу, то й собака не забреше — відкидає: „нехай но упорасмо ся з неприятелями, зобачите, які ми безсильні. Бій ся пане гетьмане не Польщі а Москви, що незадовго захоче українських доходів і поступить з вами, як і з иньшими. Не гадайте, ще король призиває вас до себе, відчуваючи свою неміч; ні, він кличе вас для того, щоб Україна не стала пустинею, а через то не отворили ся-б ворота до Польщі; при тім всім природний пан (король) не мечем, а добротою хоче привернути своїх підданих“.

„Для Бога роздумайте добре, не стягайте на себе за кривоприсягу карі і поступить по правді. А то як дивити ся тепер на ваші вчинки? Пишете, щоб я приїхав до вас, а мого післанця держалисьте під ключем і хотілисьте відіслати до Москви. Розсудить і се: чи то гарно вислати післанців до божого помазанника з заявою вірности, а потім инакше поступати і чиж то не значить жартувати з Богом і з королем? Що робить по-

сол — се робить і його пан. Ви своїх послів підвелисьте під таку біду! Та я відаючи, що не одна мати всіх родила, держу тих послів у себе в чести, кожного дня зі мною разом їдять, пють — всього що хочуть мають доволі. Яб їх випустив, але кіївський воєвода (Виговський) просив їх не пускати так довго, доки не буде прислана його жінка. Пожалуйте мене, випустіть сю невинну женщину, а я вам посилаю письменну присягу, що скоро пані Виговська приїде до Межибожа, то я зараз відпущу ваших послів“.

І тим разом сказав Хмельницький: „я друг твою панови, най приїздить або не приїздить, як схоче, бо не моє се правління, а пана Ковалевського“.

Сі листовні зносини з волинським каштеляном закінчила доперва відповідь гетьмана, інспірована безсумнівно Ковалевським, з дня 5 лютого.¹⁾ Сей лист з многих причин варт особливої уваги і треба при нім трохи застановитись.

Що до свого укладу, то ся відповідь справді по містецьки скомпонована: можна її уважати за відмовну і за прихильну — в ній вказали козаки на вхід до себе, zarazом і показали замкнену браму. Але попри то вона важна з другого боку, яко акт першорядної історичної вартости, що містить в собі — як завважив польський учений — вірне зреасумоване всіх випадків на Україні від часу упадку Виговського.²⁾ Відбиваєть ся в ній вірно та двозначність поступовання, яке знаменує всю козацьку політику останнього часу. При тім піддає вона з'їдливій критиці реторичні базікання Беньовського, обчислені радше на зворушення чутя, як на мудре призадуманне над способами обопільних порозумінь і направи давнього лиха. Вкінці дає вона і критику неконсеквенцій польского правительства.

Дивуєть ся в нім гетьман дуже, чому то він, Беньовський, піднявшись місії поєднання корони з запорожським військом так нерішучо веде справу і не покаже ся особисто до них — козаків. Що він, гетьман на перший його лист не дав рішучої декларації, то се тому, що він просто не вірив, щоби волинський каштелян хотів бути посередником, хотів їх зблизити з короною. Тепер через другого післанця, як пише, дає певнійшу і відповідну декларацію.

¹⁾ Памятники, т. III, ст. 416 - 420: лист гетьмана Юрія Хмельницького, з Чигирина д. 5 лютого 1660 р. Дата ся мабуть латинського стиля.

²⁾ Prof. Dr. W. Czermak, *Szczęśliwy rok* (Przegląd polski r. 1839, kw. II, ст. 513—526). Вп. автор уважає відповідь за відмовну.

Насамперед підносить гетьман — немов би в закид Полякам попереднє їх поступованнє і маркує висшість загального інтересу всіх козаків понад особисті інтереси самих гетьманів і висказує свою надію, що й Поляки схочуть їх держати ся. Дякує отже королеви, що шле посередника і комісаря не так на потвердженнє йому гетьманства, як на запевненнє свободі всього війська: „хоч, я, пише гетьман, молодший літами і не такого розуму як Виговський, одначе не хочу потвердження мого гетьманства ані царськими грамотами, ані королівськими привілеями і конституціями, бо запорожському військови по вподобанню вільно одного дня мати і трох гетьманів“.

По словам гетьмана вся біда на Україні не через що иньшого, як власне через польське правительство, що не хотіло затверджувати вольностей всього запорожського війська, а попирало особисті справи Виговського і лишє йому в доживотє старало ся запевнити гетьманство. „Widzieliście wm. m. państwo błazeńską rzecz p. Jana Wyhowskiego, który sadził się razem być hetmanem zaporozkim, kiowskiem woiewodą y xiążęcem ruskim, y tym chcieliście W. M. pozyskać nie mało a tak wszystko utracili“. Сам він тепер нічого не хоче просити і своїх бажань не висловлює, аж тоді все те полагодишь, як сам Беньовский приїде. Щож до закиду зломання послуху, який був на соймі в Варшаві запряжений, то він зовсім не стійний: відомо бо всім, що єї послї були післані не від усього війська запорожського, але від Виговського, і там побивали ся за його князівство і досмертне гетьманство, а від війська предкладали лишє „мальовані вольности“.

Чинить дальше Хмельницький гіркі докори за неприсланє помочи супротив Москви, через що мусіли вони піддати ся царєви. А прецінь можна було при поданій помочи привернути другий бік Дніпра, прихилити його на свою сторону і дати Москві добру відправу; а що так не стало ся, то се тому, що малою жмінкою годі було виступити против московських сил, замкнених в Ніжині, в Переяславі і в Чернигові, „бо дуже ми висилили ся, побиваючись за гетьманство Виговському“.

По при такі численні ласки для Виговського і його прихильників, а поминенє його, чує себе гетьман сильно ображеним і сього не укриває, хоч як старає ся бути безінтересовним. Тамтому все дали, „бо хтож отримав від його милости короля князівство, воевідство, підскарбництво, гетьманство і иньші уряди? А мені не хотїлисьє попустити бід-

ного Суботова, через що кровавою рукою вчинено такий знак в Польщі“.

Страшні муки і катовання шваґрів в тім листі гетьман заперечує, каже, що оба вони зійшли зі світа природною смертю: Нечай впав під Биховом серед завирухи, а Данило Виговський вмер по звичайному. „Ліпше-б було писати до мене про ласки його королівського величества і їх вилічувати, як якісь видумані тираньства, яких ніколи не було. При тім нема за що обурюватись на Ковалевського, що прихилив ся до його царського величества, не з урази до короля, але з приводу пана Виговського, що взявши його на Чигиринську гору, придумував і винаходив способи, якби його зі сего світа позбавити.

„Можна-б ширше писати, кінчить лист Хмельницький, але збираючи в кількох словах все даємо вкінци ось таку декларацію: тракуйте з царем в. м. м. паньство, а не з нами, бо ми цілком є. ц. величеству зичливі і йому віддані. На чім є. ц. в. з вами м. м. паньством погодить ся, тим ми задоволимо ся і вже ні про яку відміну не будемо думати. І так посторонні держави дивують ся, видячи таку нашу несталість. Най отже ніхто не надієть ся і не здогадуєть ся, ніби ми хотіли від царя відступити; бо тяжко того Бог карає, хто своєю переворотністю і хитростію не дотримавши присяги і віри пошкодить Україні; такого Пан-Біґ карав і буде карати. А Хмельницький раз за-присягнувши і піддавши Україну, другий раз не думає відберати“.

Сими словами давала старшина ніби до зрозуміння, що зівравши з Польщею, зовсім вже не думає з нею лучити ся. Та одначе годі вірити в їх щирість: такі гострі слова в сій кінцевій заяві були радше вложені для осягнення більшої податливости від польської корони, та щоб не подразнити Москви, в разі коли-б від Польщі не осягнено пожаданих результатів. По за тим в цілій тій відповіді, з якої я навів лише декотрі місця, як вже було піднесено, пробиваєть ся ігнорованне недотепних розумовань Бенъовского в його останнім листі і з'їдливий сарказм, що подекуди переходить в пряме обвинуваченне корони за її повільне і нерішуче поступованне. Не до смаку було козацькій старшині і се, що волинський каштелян трактує всюди українську справу з польського становища і старає ся козаків прихилити не на підставі добровільної умови, не як рівних з рівними, але яко збунтованих підданих, великим милосердем короля. В тій справі козаки старались ста-

нути на иньшій становищі. Хмельницький, як се видно добре з сеї його відповіді, зазначає всюди виразно самостійність України і хоче тільки союзу добровільного і рівнорядного. Не бачимо тут оправдання з провин, але чуємо жалі з причини заподіяних кривд через невідповідне поступованне Польщі. Яко репрезентант України відзиваєть ся гетьман в тоні зрозумілої гідности. Можливости на порозумінне не відбирає, але зазначивши для контрасту прилученне України до Москви, хотів тим спонукати Польщу до більших уступок і більших жертв.

Певно ніщо иньше, як ся відмовна заява, хоч би не щира, послужила для Беньовского мотивом до зірвання дальших зносин.

VI. Зимова кампанія 1660 р.

Що посереднича акція Беньовского до нічого не доведе, се можна було предвидіти вже на самім початку.

Була вона позбавлена всіх реальних підстав і впливала з недокладного з'орієнтованя в козацькій ситуації. Беньовский заходив ся вплинути на гетьмана, дражнячи його чуте і представляючи пакости, які Україні заподіявала Москва, вкінци може предкладав — припустім, навіть і якісь користні умови; та чиж одна ще воля — навіть сьогобічної старшини, що справді дуже була невдоволена з московської господарки, могла вплинути на зміну сього, що зайшло по упадку Виговського? Знаємо хто був Юрий Хмельницький, і знаємо яку він мав повагу. Могли правобережане його слухати, але на Лівобережю його власть була номінальною. Там дуже сильною стопою станула вже Москва, маючи за собою по містах сильні залоги і відданих собі полковників — з особистих інтересів і амбіції, чи иньших причин; а коли були деякі невдоволені, муїли тихо сидіти і сього не показувати. Що таких тихих малькотентів було трохи, се безперечно, і се бачимо опісля, по чуднівській кампанії, коли декотрі, з давних ніби приятелів Москви, стають перші на чолі бунту і різко виступають против Москви. Ть що найважнійше, був за царем нарід, якому вже доїли до живого сі фільовання і неспокої по Україні, і який волів жити безпечно, хочби в кривді і неволі, як на непевній житя і маєтку свободі. Держала вкінци московську сторону і запорожська Січ, де верховодив всемогучий Сірко і новий карієрович Бруховецький. Припустім, що правобережні полковники могли б уло-

жити якусь нову згоду, нехай се буде і відновлене гадацької умови, — то вона могла-б, з великою бідою з'обов'язувати лише Правобереже, а річ певна, що Лівобереже не пішло-б за тим, і коли би гетьман хотів силоміцю притягнути другий беріг, мусів би піднести війну й наразити ся на дуже непевні наслідки. Се ясно стояло перед козацькою старшиною і зовсім не зле думали вони, коли можливість успіхів ставили в залежність від польської переваги над Москвою — від їх сильної армії.

На таким самим становищу в поглядах на українську справу стояв і Виговський, не аби який знавець обставин на Україні, поучений до того ще гірким досвідом безуспішних своїх попередніх порозумінь. Він не вірив в дипломатичну дорогу, а всіми силами старав ся привести до нової експедиції на Україну.

Дуже енергійно брав ся він до роботи. Як міг стягав наємників до Степаня і твердив його, щоби оборонити ся перед находом ніжинського і чернігівського полків, що раз ураз йому загрожували з Литви і його непокоїли.¹⁾ Всіх сил уживав, щоби спонукати до діла корону, яка тим разом більше зайнялась його справою: „Не страшна — як писав він тоді до Польщі — тепер козацька сила, в бурях домової війни і флюктуаціях підірвана, коли що найчисленніші полки вигинули: полтавський в 40.000, миргородський в 30.000; прилуцький і іркліївський до тла знищені, а міста і села поросли кропивою: одні з осадників лягли в тих численних побоевищах, а иньших з жінками орда пігнула в Крим. Всього на всього козацького війська ледви буде 40.000, а й воно не стане всею силою на одним місці, бо мусять розірвати ся і стати на полях супротив Татар. Кілько разів йно Москва звела на Україні битв, тільки разів щастем його кор. величества понесла пам'ятні нещастя“.²⁾ Иньшими разами просто страхав — писав, що „Хмельницький вже порозсилав по полках універзали, накликаючи військо до скорої виправи на Польщу, а сам, коли не рушив ще, то певно думає рушити по руських св'ятах (по Різді), кількадесять армат вже виправив поперед себе; тому нехай королівське величество радить, якби то запобігти сьому скорою висилкою військ“.³⁾ Але найважнішим здобутком, яким скинений гетьман потрапив заохотити Польщу, чи може навіть примусити до нової акції, була без сумніву та обставина, що йому

¹⁾ Памятники, т. III, ст. 408: лист Виговського до короля з грудня 1659 р.

²⁾ Ibidem, ст. 404.

³⁾ Ibidem, ст. 406.

вдалося втягнути до своєї справи, давних своїх союзників Татар. Ми вже знаємо, яким важним чинником були для Виговського Татари в цілій його політиці і в його боротьбі з Москвою. Як виділились, упав він для того головно, що Москві вдалося відлучити Татар від нього і наслати Сірка і Хмельницького на татарські улуси, і се запечатало його упадок.

По наглім звороті в ситуації, яка була опісля наступила, і по зміні гетьмана, хан з початку не міг з'орієнтовати ся. Річ природна, що вибір нового гетьмана ще нічого сам по собі не творив, і коли хан помагав Виговському, то не робив сього лиш для його особи, а тільки задля свого принципіально ворожого становища до Москви, і був готов стояти рівнож і з Хмельницьким, коли-б він пішов тою самою дорогою, що попередник. І справді Хмельницький старав ся задержати хана за собою: по своїм виборі повідомив його через свого післанця про свій вибір, заявив себе підданим короля, з'обов'язував ся з ханом держати на дальше заприсяжену вірність і обіцявав ся спільно з ним йти на кожного спільного ворога, а особливо на Москву.¹⁾ Одначе Виговському удалось вивести сю справу на чистоту: по переяславській раді післав він свого післанця до Криму і просвітлив ситуацію.

Се був важний успіх: „Не відразу ся новина порушила хана, але коли пізнав, що звідси може для нього бути нове небезпеченство, зараз наказав орді готувити ся до війни і пасти коний, і зараз з післанцем моїм післав свого з листом до краківського воеводи (Ст. Потоцького) намовляючи його зараз рушити на Україну, і вже посилає часть свого війська на зустріч до Камінця і мене гет кличе до спільної роботи против ворога. Инакше, колибисьмо тепер з ним не справили ся, то на весну хан заповідає від себе великі трудности“.²⁾ Всякі листи, які до нього надходили від нього, Виговський слав в Польщу до короля і до Станіслава Потоцького і раз в раз пригадував про їх обовязки.³⁾

Се позискане Виговським Татар і його енергія до боротьби справді вплинули тепер на короля дуже. Тай вкінці і політичний інтерес наказував використати до половини вже доведене діло. За війною був король, були і сенатори⁴⁾; треба було лише, що най-

¹⁾ Памятники, ст. 407. ²⁾ Ibidem, ст. 408. ³⁾ Ibidem, ст. 403—408.

⁴⁾ Рукопись з архиву князів Сангушків в Славуті, ч. 170, ст. 5, Copia listu JM. P. Wwdy Krakow. do Króla JM.

важнійше, спонукати до попертя сеї справи і до походу на Україну старого гетьмана Потоцького, що кватировав з військом на Волині і на Поділю. Треба піднести, що й перед тим король і сенатори не були глухі на поклики Виговського та зивали Стан. Потоцького, зараз по його нещастю, йти на Україну, помагати київському воеводі і не дозволити козакам опанувати твердинь, а передовсім чигиринської.¹⁾ Зрештою се була дуже реальна справа для корони: раз могла вона привернути Україну, а по друге скинути зі своїх плечей тягар удержування армії в своїй зруйнованій до крайности державі. По щасливім покінченню воєнної експедиції повинна була вся полуднева армія вступити на Україну і там розложити ся на квартири: тим способом думало правительство звільнити ся від тих частих скарг, які раз враз до нього приходили від збіднілої людности східних провінцій, і вкінці полишило-б ся для нього дещо більше війська, що в великій біді тоді воювало в Прусах. Західні провінції були так спустошені, що не було про се й бесіди, щоби там військо могло по воєнних трудах покріпити ся.²⁾ Але все то було даремне супроти крайно зруйнованого скарбу та неохоти і нездарности самого гетьмана.

Король оправдуючи ся перед Потоцьким з неправильної виплати війську складав справді сам чималу вину на пустий скарб: „Що до сього часу в многих воевідствах скарбові асигнації лишили ся без пожаданих наслідків, то причина йно в бідности держави. Терпить від сього не тільки військо, але і вся вітчизна, прийшовши до такої бідноти, що не може ніяк сплатити ся, хоч уживає до сього всіх способів і мусить дозволити на військові екзекуції з нарушенем (z obliżeniem) власних прав і свобод. Справді дуже бажавби я собі, щоби убогим людям вже раз був даний спокій і полегші через знесенне тих екзекуцій (ex dispensa executione), бо їм ледви остає ся тільки того духу, яким живуть. Много є таких, що через екзекуції позбувають ся своїх дібр, щоб тим успішнійше могли звільнитись від претензій кредиторів“.³⁾

Але друга не менше важна причина повільного поступованя і несповнювання королівських наказів була, як се вже король

1) Рукопись з архиву князів Сангушків в Славуті ч. 170, ст. 2—3: Respons urodzonym Michalowi Ciechanowskiemu, Porucznikowi urodzonego Strażnika wojskowego u Woyciechowi Bębnowskiemu, Towarzyszowi urodzonego Obożnego Koronnego, Posłom od Wojska posłanym, na postulata od tegoż wojska doniesione J. K. M., z kancelaryey dane dnia marca 1660. 2) Ibidem. 3) Ibidem.

не укриваючи перед старим гетьманом говорив йому в очі, се повільність Потоцького.¹⁾ Сам від себе гетьман складав вину на брак артилерії: „давно бувбим я вже вирушив — писав до короля в дорозі під Могилів — коли би не була припізнила ся артилерия, около котрої і так був не аби який непорядок, і була би певно не рушилась, коли-б я не був її своїм власним коштом рушив зі Львова. До того і порохи, які спорядив скарб, були фальшиві, і я мусів казати їх перероблювати і на їх місце иньший зладити. А нім того всего не зготовано, годі було прецінь вибирати ся. Під Охматовом малисьмо і більші сили, а дізналисьмо немалих трудностей; сохрани Боже, щоби я тепер нерозважно поривав ся: треба було-б в противнім разі або назад завернути ся, або зі згубою війська, на яким лежить спасенне Річи-Посполитої, приготувати вітчині кінець. Зводячи то все до купи і слухаючись ханської ради, який до мене послав посольство, щоби я так довго не рухав ся, аж доки би його війська не прийшли, мусів я відложити воєнне діло на пізніше“.²⁾

Так отже військо сиділо на кватирах, а на Україну зовсім не спішило, хоч в літі чи в осени дістало якусь частину належитостей. Коли-ж надійшла зима, стало знов добивати ся належної кварти і певно мусіло добре наставати, коли гетьман, чи то аби мати від нього спокій, чи може, щоби його рушити, на що на нього зі всіх сторін напирали — не повідомляючи навіть про се короля, без ніяких попередних скарг, що могло би почасти оправдати сей його поступок, як се сам король підняв, — видав сам від себе і від війська до городів маніфести на доставу належної асигнації; повідомив про се, що правда, гнєзненського архієпископа.³⁾ Сей самовільний учинок підніс напружене, яке вже було і так від давна між ним і королем — до крайности. Король був дуже обурений на гетьмана, що він не виповнив в осени його наказу, не споміг Виговського і через се утрачено Україну. „Byłaby się in fide zatrzymała tamta provincia, gdyby wojsko wcześniej tam zostaiące u wielmożny

1) Вказує на се король в своїм листі, писанім перед самою могилівською експедицією, або й може по ній. Злагоджуючи попередне непорозумінне пише: *w czym Uprz. Wasz. ubliżyłeś Naszey powadze zwykłą swoją po te czasy powolnością, życzliwością nagrodzisz. Ibidem, ст. 6—7: Respons. Jan Kazimierz z łaski król Polski.*

2) Рукопись з архіву князів Сангушків ч. 170, ст. 5: *Kopia listu JM. P. Wwdy Krakowskiego do króla JM.*

3) *Ibidem; вище згааний „respons Posłom na Postulata woyska“.*

woiewoda kiiowski byli posiłkowani.¹⁾ Posłać było iakośmy pisali, nie zycząc, abyś się był sam uprz. wasz. ruszał, aż sporządziwszy armatę — woysko konne, o które w posilek krwawemi łzami prawie prosił y tak często solicitował wielmożny wwdwa kiiowski; byłaby była z Czehryna y armata y municia, gdzie to wszystko per remoram posiłków ze dwiema tysiącami nie heczek, ale fas prochu, który by był na kilka lat mógł sufficere, cessit nieprzyjacielowi. Takoweż były y od hana tatarskiego wszystkie do nas poselstwa i nakazy, aby iako nauptredzey nasze woysko szło w Ukrainę.²⁾ Заплату війську уважав король не тільки зайвою, але просто переступом тому, що тим подано привід до нових жалів і нарікань на покривдження війська, яке серед великих недостатків вело війну в Прусах, а платні не дістало ще навіть і за попередній рік.³⁾ А вже найбільше діткнуло короля, що Потоцький виданням маніфестів нарушив сферу королівської власти: „przy nas iednak iako wszystkich urzędów przysięgłych, tak daleko bardziey nie przysięgłego hetmańskiego originalis autoritas y suprema potestas zostawa, którey my sobie w rękę wydrzeć nie damy. Na manifest iego nie zdało się Nam odpisać y podawać do grodu remanifestatiew, indulgemus w tey mierze senectuti y zasługom domu iego“.⁴⁾

Здасть ся, що король в своїм обуреню запротестував таки против видання тих маніфестів⁵⁾ і тим дуже образив старого Потоцького. Наступила була між ними через то остра виміна листів; прийшло до того, що гетьман чинячи короні і радї закиди за свою зневагу і за здержанне заплати, зважив ся погрозити і домовою

1) Ibidem, ст. 7—8: Kopia listu od J. K. M. do J. W. P. Marszałka koronnego ze Gdańska 15 Martii 1660.

2) Respons Posłom. 3) ibid.

4) Згадана повисше копія листу короля до маршала Любомирського.

5) Що так воно було, можна здогадуватись з інструкції даної послам від війська. Гляди: Instructia Ich MM. Panu Michałowi Ciechanowskiemu Porucznikowi Roty JM. P. Strażnika woyskowego y Woyciechowi Bębnowskiemu Towarzyszowi Roty JMP. Obożnego koronnego, Posłom od Woyska do J. K. M. wyprawionym. Тамже, ст. 1—2. Оригінал сеї інструкції маємо в рукописи бібліотеки Черторийських ч. 402 ст. 372—375, він датований: Z Zynkowa, d. 12 Februarii 1660. Станіслав Потоцький каже в листі до короля, що „deputaci woyskowi znać dali, że na assignacie moie, z któremi recurrebam do W. K. M. P. M. M., insze nastąpiły ordinacie y bardzo to samo commovit exercitum; przynoszę ten niesmak mój y woyska przed maiestat“. Copia listu J. M. P. Wwdy krakow. do Króla JM.

війною: „Przez co tedy w taką w. k. m. upadłem niełaske w siwym włosie moim; inszego w. k. m. spodziewałem się effectu, żem się tego nieszczęścia dosłużył, boleć na to muszę. A przytym to oznaymuię, iż do woiewodztw wydałem uniwersały, aby się assignatiom moim dosyć stało. Zaprawdę nie tak w robocie woienney zostaiące y po tak wielkich rozruchach nieuspokoione zachęcaią woysko, które iuż ztąd samowszedłszy in desperationem iść do Polski dla odzyskania chleba chciało, bym go był persuasyią i prośbą moią nie zatrzymał; y tak nie wiem, ieżeli mię non deseret, ieżeli go ten chleb nie doydzie, uzna to każdy, ktokolwiek był radą w. k. m., że nie uważnie to radził. Bo ia nic nie widzę, żeby ta sprawa do dobrego miała przyyść końca, y owszem tego się spodziewam, że ex hac scintilla civilis belli erumpet flama; y strzeż tylko Boże, aby nie z ostatnim to było oyczyzny naszey upadkiem. Iako się w tym żalu moim uskarżam w. k. m. panu memu y dobrodzieiowi tak y do innych ich m. p. senatorów recurro, aby sorti meae compati raczyli o całości oyczyzny, wolności y swobod swoich radzili. Sam zaś przed Bogiem y Maiestatem w. k. m. oświadczam się, iż nie przy mnie będzie wina, ieśli co aduersi in Rmplicam dimanabit“.¹⁾ Король в листі своїм з Іданьска до маршала, називає Потоцького прямо мальконентом і скаржить ся, що він баламутить против него людей і по Польщі розсіває на нього і на двір лихі вісти — „czego nie dostawa tylko, że ieszcze na rokosz zawoła; przegrażaią się listami swymi niektórzy (дехто зі сторонників Потоцького), że się nakoniec udać myślą ad externam protectionem.“²⁾ Вкінці одначе стало на тім, що король випер ся перед гетьманом з легким закидом на зле інтерпретованне його слів, що він зовсім його наказу не зносив і хліба жовнірам не думає відбирати.³⁾

Та се не було одинокою причиною до непорозумінь. Здасть ся, що старого, амбітного гетьмана образили ще більше заходи двора відобрати йому булаву, а віддати в руки енергічного руського воеводи Стефана Чарнецького.⁴⁾ Був се проєкт підданий ніким иньшим, як Виговським, що сильно інґритував против Потоцького, не можучи його стерпіти за таку повільність і змарноване стількох догідних хвиль. Він то в своїх благальних листах раз враз

¹⁾ Тамже, ст. 5. ²⁾ Kopia listu od JKM. do JWP. Marszałka koronnego. ³⁾ Respons. ⁴⁾ Dr. W. Czermak, Szczęśliwy rok, (l. c. 1889, kw. II, ст. 524).

допрошував ся, щоби корона віддала провід завзятому Стефанови Чарнецькому.¹⁾ Було се на руку правительству, і сього проєкту воно не покинуло, а противно, старало ся його виконати. З початком лютого послано до Потоцького навіть післанця, якогоєь Белзедкого, аби намовити гетьмана відступити булаву Чарнецькому.²⁾ Як йому ся місія повела ся — не знати, досить, що Чарнецького справді вислано на Україну і він вже був в Луцьку, одначе завернено його звідти назад до Литви для відпору Хованського, який вже був опанував майже всю Литву.³⁾

Провід в українській кампанії зістав ся таки при Потоцкім. В перших днях лютого⁴⁾ полишив Виговський зі своїм військом околиці Дубна і удав ся в напрямі до Кременця, де здаєть ся мав получить ся з дивізією Потоцького. Всього війська, що взяло в нім участь було несповна 10.000; а крім того долучило ся понад 1½ тисяч орди.⁵⁾ Зі значнійших взяли участь: Іван Виговський, Андрій Потоцький, коронний писар Іван Сопіга і Казимир Беншовський.⁶⁾ Але похід, як сього сподівав ся передше сам гетьман Потоцький, задля дуже гострої зими, з недостатку провіанту не удав ся. Ось як описує сю нещасливу

1) Памятники, т. III, ст. 400 і 406.

2) Teki Watykańskie ч. 24: Avviso: Varsavia, 1 Febraro 1660. Поводом, що Потоцького уважано невідповідним до воєнних трудів, подавано його глибокий вік: stante la sua grave età.

3) Respons; Jerlicz, т. II, ст. 45; Teki watykańskie, ч. 24: Varsavia, 8 Februario.

4) Памятники, т. III, ст. 414—415. Як видно з листу Виговського писаного дня 1 лютого, він був іще в Дубні, затяжці його були вже за Заславом. Jerlicz, т. II, ст. 37 оповідає: „ruszyło się z Dubna wojsko kwarciane ku Krzemieńcu i Zbarażu i innych miast, naczyniwszy tu głodu i zniszczenia w krajach wołyńskich około Otyki, Kowla, Dubna, Ratna i innych miast województwa wołyńskiego.

5) Такі цифри подає власне реляція самого Потоцького під тит.: „Transaktia terażnieyszey Woyny Ukrainney“. Рукопись в архиву князів Сангушків в Славути, ч. 170, ст. 3—4. Інші обчислення менше певні я поминаю, піднесу тут, що від Татар ішло Виговському в поміч далеко більше, бо аж коло 12.000 орди. Таке писав в Іданьска на підставі татарських інформацій король д. 9 січня 1660 р. — рукопись бібл. Черторийських ч. 2105 л. 40. Що велика скількість орди стояла на полудневих границях України і звідти робила напади на Крилів, Кременчук, Корсунь, Богуслав, Умань, а навіть добігала до Чигирина — говорить сам Виговський в знанім нам листі до Празьовського і до неї — як знаємо — хотів він перебити ся (рукопись бібл. Черторийських ч. 402 — лист зі Степаня з д. 15 січня 1660). Мабуть гостра зима перешкодила всім прийти в поміч. 6) Акты, т. VII, ст. 317—319.

експедицію під Могилів сам гетьман в своїй реляції до короля¹⁾:

„Військо вийшовши з Кременця йшло аж до самого Зінкова пустиню, що більше — мусіло перебивати ся через сніги без сїна (в оригіналі тут кілька рядків нечиткі). І так йшло трактом до Могилева; і хоч там знайшли села, але збіжа не могли ніде здобати, не стрітили людей, не стрітили і одної штуки товару. Ще в осени селяне довідавшись, що ми до них вибираємо ся з військом, повимодочували збіже; частину закопали в землю, а другу частину завезли до твердинь і там зі всім своїм добром і достатками разом з деякими козацькими полками позамикали ся. Так отже машеруючи через пустий край задумало військо добувати хліба штурмом в Могилеві, що лежав на самім тракті і де замкнуло ся кількох комендерованих козацьких полків в числі, як їх раховано, коло 6.000 козаків з самопалами. Тому що трудно було добувати хліба в такій, з природи місця добре охороненій твердині — тож довго воєвода роздумував, чи має припустити штурм; і справді признав за відповідніше радше занехати, одначе, що голод до того примушував і чужоземні офіцери не розуміючи ся на козацькій війні, легковажили собі її, і твердиню уважали легкою до здобуття — тож приступив до діла.

„Коли же військо стало штурмувати, охота в чужоземських значно спала — але належить ся офіцерам признати, що дуже відважно ставили ся; аж приходило ся кінному війську зсївши з коний додавати їм відваги. Але коли кінне військо з хоругвами підступило під самі вали і стали з козаками на валах з руки (wgrasz) бити ся, чужоземні не тільки що їх не спомогали, але від тих штурмів відступили. Тоді польське військо не маючи від піхоти якоїсь заемоги, побившись під валами пів години, мусіло завернутись і собі від валів.

„І я тоді відступивши від штурму, а не маючи ніякої поживи так для себе як і для коний, мусів посилати підїзди за Дністер до Волощини, і якби волоський край був не відживив війська, як і коний, мусіла би з голоду ціла армія пропасти.

„По тій облозі Могилева, по нараді вирушило військо до Шаргороду, але що і там не застало живности, приходилось посилати підїзди в дальший край — так на розглядини за неприятелем, як і по живність, чи не трафила ся-б яка в дальшій краю. Одначе і тут не удалось, бо не тільки сїна ані збіжа по

1) Transactia woyny terazniejszey ukrainney, як вище.

селах і по полях ніде не було, але не знайшли ніде і самої со-
ломи, і під'їзд зморений голодом повернув з нічим, а решта з че-
ляди і товариства прийшли за кілька днів пішки за під'їздом,
бо не було чим коний нагодувати (видко вигинули).

„Так то до крайности збідованому війську прийшлося са-
мому собі радити, що має дальше почати? І станули на тім:
з огляду, що в тих краях нема ніякої поживи, і орда з ханом
не прибула — тай тоті мали так зморені коні, що не можна
було з них вибрати навіть 400 до під'їзду, і що річ нечувана —
жадали, щобисьмо до вартовання їх давали драгонію — так отже
не маючи своїх сил, а слабу орду, прийшлося рейтирувати,
а військо розложити до весни в тих краях. А і се було для
є. м. добродія (Потоцького) не малою спонукою до повороту, що
господари заходили ся пильно коло погодження орди з коза-
ками. Ми побоювали ся, щоби і з сею останньою не прийшло
до яких клопотів, аби се не сталося для нас руїною. Язики,
яких під'їзди часто приводили, інформували воеводу, що козаки
і Москва ніде тепер не збирають ся, але замкнувши ся по
твердинях мали вичікувати, нім наше зморене військо не піде
дальше в Україну, а доперва при таяню снігів і при розтічи
мали всі з твердинь вирушити і згуртовавшись ударити разом
на наше збідоване військо. А тепер не тільки сіно, але і со-
лому по полях і коло твердинь повипалювали, щобицьмо не
мали чим погодувати коний; і коли-б навіть прийшлося їх до-
бувати, то не десятьма тисячами, якого і десять тисяч не було
сповна, але і сто тисяч було би ще мало“.

Так отже ся зимова експедиція і вся акція Потоцького, що
мала місце в половині лютого (в днях 9—18 лютого)¹⁾ задля
трудного часу і иньших хиб не принесла для Поляків ніякої
користи і випала досить фатально, хоч — як писав в своїй ре-
ляції до депутатів в Борисові Стан. Потоцький — „не з так
великою стратою людей, як се звичайно буває при таких ока-
знях“.²⁾ По словам московської реляції мали козаки побити
досить польської старшини. З козаків дістав ся до неволі ко-
лишній київський полковник, а тепер союзник і товариш недолі
Виговського, Антін Жданович.³⁾

¹⁾ Гляди: Отписка воеводи Василя Шереметева, як вище.

²⁾ Памятники, т. IV, відділ 3, ст. 1—3.

³⁾ Отписка царю воеводи Василя Шереметева; Jerlicz, т. II, ст.
40, рахує польські страти на 3.000. По його словам число козаків зам-
кнених в Могилеві виносило 8.000.

В цілій тій кампанії, як бачилисьмо, до стрічі в поли з ворожими військами ніде не прийшло. Часть полків, боронили ся безпечно з кріпости і зовсім не думали виходити в поле битись з Поляками. Повідомлений про похід Поляків і візваний полковниками, хотів піти на виручку обложеному полку уманській Ханенко, але боячи ся Поляків задержав ся в місточку Кубличі і там рішив ся чекати московської помочи — просив її від Шереметева. Прибув вкінці з Білої Церкви князь Козловський і дня 19 лютого станув в Умані; звідтам пішов йно дальше на Побожє аж до Кублича, але там вже довідав ся, що Поляків під Могилевом нема, і завернув ся нараз до Умані. Опісля з Умані повідомив лиш о всім київського воеводу і відіслав йому листи Ст. Потоцького і Ів. Виговського, які послано до міст і до полковників для позискання їх на свою сторону.¹⁾

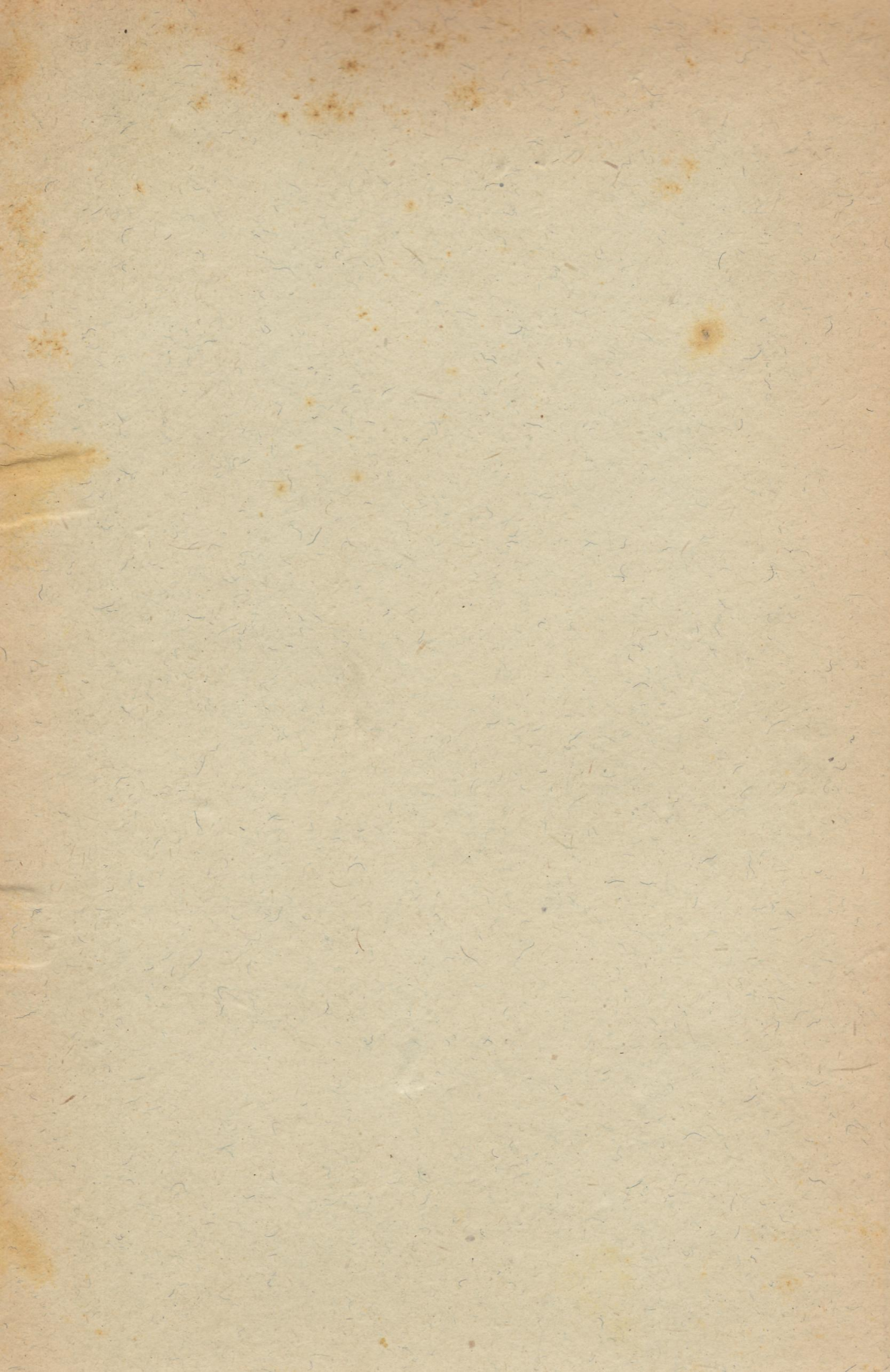
І знов польський гетьман розложив своє військо на квартири по Поділю і Покутю²⁾, а Виговського післав на Горинь і Случ, де, як доносив опісля в цвѣтні канцлер Миколі Пращмовському — „не тільки себе, але і коний не можна було вижити“ і місто відпочинку військо занявши від Волини весь пояс, мусіло йно раз враз вганяти ся за ворогом.³⁾ Воєнних кроків тим ще зовсім не понехано, а відложено на пізнійше: „коли покаже ся трава, мало військо вийти в поле і зділати се, що є річю війни.“⁴⁾ План великої кампанії був відложений на літо. Він був здійснений справді — сю кампанію ми оглянемо в дальшій розвідці.⁵⁾

¹⁾ Отписка воеводи В. Шереметева. ²⁾ Памятники, т. IV, відділ 3, ст. 3. ³⁾ Ibidem, ст. 10—12: Лист Виговського до Мик. Пращмовського в Городка в цвѣтня 1660. ⁴⁾ Лист Потоцького до комісарів.

⁵⁾ При закінченню почуваю ся до милого обовязку зложити подяку Вп. Проф. Л. Фінклевї за поміч уділену мені в сій роблої: за спровадження потрібних мені материялів в архіву кн. Сангушків і за уділене до сконтролюваня відписаного материялу з бібл. Черторийських своїх відписів листів Виговського.

22

6863
2040 10 ком (1987.)

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

8194